

КЫРГЫЗ–ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ
АДАБИЯТ АДСТИГИ

“МАНАС” жана “Эр ТӨШТҮК” ДАСТАНДАРЫНДАГЫ
ТЕРС ОБРАЗДАРДЫН ОРДУ жана КӨРКӨМ
СЫПАТТОО ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

Зарина КУЛБАРАКОВА

БИШКЕК 2011

КЫРГЫЗ–ТҮРК «МАНАС» УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ
АДАБИЯТ АДСТИГИ

“МАНАС” жана “Эр ТӨШТҮК” ДАСТАНДАРЫНДАГЫ
ТЕРС ОБРАЗДАРДЫН ОРДУ жана КӨРКӨМ
СЫПАТТОО ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ

Зарина КУЛБАРАКОВА

Илимий жетекчи

Проф. Док. Раиса КЫДЫРБАЕВА

БИШКЕК 2011

ЧЕЧИМ

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Коомдук илимдер институтунун экзамендик инструкция.....-жобосуна ылайык,.....№ жыйынында уюшулган комиссия, түркология багытынын адабият адистигинин магистранты Зарина Кулбаракованын “Манас” жана “Эр Төштүк” дастандарындагы терс образдардын орду жана көркөм сыпаттоо өзгөчөлүгү” темасында жазган магистрдик диссертациясын анализдеп, -ж. саат.....дө жактоого кабыл алды.

Магистрантминута убакыт ичинде магистрдик диссертациясын жактап, комиссия көпчүлүк добуш менен бир добуштан /Кабыл алынбайт/ Кабыл алынсын/ Кайра оңдолсун деген чечим чыгарды.

(Колу)

Жюри төрагасы:

Илимий даражасы, аты, фамилиясы

(Колу)

Жюри мүчөсү:

Илимий даражасы, аты, фамилиясы

(Колу)

Жюри мүчөсү:

Илимий даражасы, аты, фамилиясы

(Колу)

Жюри мүчөсү:

Илимий даражасы, аты, фамилиясы

TUTANAK

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün//.....tarih vesayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim ve Sınav Yönetimliğinin 31. maddesine göre Türkoloji / Edebiyat Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Zarina Kulbarakovanın 'Manas' ve 'Er Töştük' Destanlarındaki Olağanüstü Kahramanların Yeri ve Tasviri Özellikleri' konulu tezini incelemiş ve aday / // tarihinde, saat da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır. Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu ve tezi gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerinin sorularına verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin Reddine / Kabulüne / Düzeltmesine oy birliği / oy çokluğu ile karar verildi.

(İmza)

Başkan

Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

(İmza)

Üye

Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

(İmza)

Üye

Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

(İmza)

Üye

Akademik Ünvanı, Adı Soyadı

Плагиат жасалбагандыгы тууралуу билдирүү

Мен бул эмгекте алынган бардык маалыматтарды академиялык жана этикалык эрежелерге ылайык колдондум. Тагыраак айтканда, бул эмгекте колдонулган жана мага тиешелүү болбогон маалыматтардын бардыгын тиркемеде так көрсөттүм жана эч кайсы жерден плагиат жасалбагандыгы тууралуу ачык сөз иретинде билдирем.

Аты-жөнү: Зарина Кулбаракова

Колу:

Датасы:

İntihal Yapılmadığını Belirten İfade

Ben bu tezdeki bütün bilgilerin akademik ve etik kurallara göre aldığımı ve sunduğumu belirtiyorum. Bu çalışmaya özgün olmadan kullandığım bütün materyal ve bilgilere akademik ve etik kurallar gereğince atıfta bulunduğumu ve hiçbir şekilde intihal yapmadığımı açıkça bildiriyorum.

Adı-Soyadı: Zarina Kulbarakova

İmza:

Tarih:

Магистрдик диссертациянын кыскача мазмуну
(Абстракт)

Даярдаган: Зарина Кулбаракова

Университет: Кыргыз-Түрк Манас Университети

Багыты: Түркология багыты, Адабият адистиги

Иштин даражасы: Магистрдик диссертация

Беттердин саны:.....

Бүтүрүү датасы:/...../ 2011

Илимий жетекчиси: Проф. Док. Раиса Кыдырбаева

Магистрдик диссертациянын темасы:

**«Манас» жана «Эр Төштүк» дастандарындагы терс образдардын
орду жана көркөм сыпаттоо өзгөчөлүгү**

Негизги илимий изилдөө иш катарында С. Каралаевдин варианты боюнча “Эр Төштүк” жана “Манастын” текстинин үстүндө иштөө болду. Бул илимий изилдөө иш төмөнкүдөй бөлүмдөр ичинде камтылып жалпы магистрдик диссертациянын мазмунун түздү.

Кириш сөз

I. Бөлүм

1. «Эр Төштүк» дастанындагы терс образдар жана алардын бөлүнүшү

2. Терс образдардын көркөм эстетикалык өзгөчөлүктөрү
(көркөм сөз каражаттары аркылуу талдоо)

II. Бөлүм

1. «Эр Төштүктөгү» терс образдарды «Манас» дастанындагы терс образдарга салыштыруу (образдын көркөм мүнөзүндөгү окшоштук жана айырмачылыктар)
2. Терс образдардын эки дастанда алган орду

Корутунду

Биринчи бөлүмдө «Эр Төштүк» дастанындагы терс образдардын функциясын, ролун жана көркөмдүк өзгөчөлүгүн аныктоодо сюжетине кайрылбай кетүүгө болбойт эле. Анткени образдын мүнөзү анын чөйрөсүндө жана орун алган композициялык сюжетинде жаралат. Терс образдардын ордун табууда да сюжеттик окуялар каралат. Образдарды өзүнчө алып, талдоо мүмкүн эмес. Алардын көркөмдүк мүнөзү менен орду, бөлүнүшү алгач сюжеттик окуяларды кароодон башталат. Сыйкырдуу күчтү алып жүргөн мындай каармандардын образдары алар катышкан окуялардын мүнөзүнө жараша даана көрүнөт. Ошондуктан эпостун сюжеттик системасын түзгөн эпикалык окуялар менен андагы образ бирдей каралышы абзел. Сюжеттик окуялар айтылып келип андагы терс образдар: Айсалкын, Эламан, Көкдөө, Жети баштуу желмогуз кемпир жана анын баласы Карадөө, Жалгыз көздүү дөө, Чоюнкулук алып терилип алынды, аларга кыскача мүнөздөмө берилип, окумуштуулардын оюн эске алуу менен образга аныктама айтылды. Ал аныктамалар менен сюжетте алган терс образдардын орду аныкталды. Бардык сюжеттик окуялар айтылып жана терс образдардын келип чыгышы, алардын аты-жөнүнүн чечмелениши жазылгандан кийин образдар бөлүштүрүлдү.

Образдар негизинен сүрөттөлүшүнө, мифологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша реалистик жана архаикалык, болуп бөлүнөт жана алардын функциясы, ролу аныкталат. Мындан сырткары образдар метафоралык жана символдук деп да

бөлүнөт. Мына ушул бөлүнүштөр боюнча терс образдар талданды. Ошол эле биринчи бөлүмдүн экинчи бөлүгүндө ар бир терс образга мүнөздөмө берилди жана каарманды сүрөттөгөн атрибуттары да аныкталды. Андан соң тексттен терс каармандын образын ачкан сүрөттөөлөр жана сыпатын көргөзгөн ыр саптары көркөм сөз каражаттары менен талданды. Терс каармандардын сүрөттөлүш сыпатын ачууда эпитет, гипербола жана салыштыруу, диалог менен монологдор изилдөөгө алынды. Мындан сырткары салттуу поэтикалык формула да каралып, канчалык жана кандай деңгээлде көп кездешкени аныкталды. Айрыкча Саякбай Каралаевдин салттуу поэтикасынын көркөмдүгү терс образдардын сүрөттөлүшүндө кандай колдонулгандыгы баса белгиленди. Берилген ыр саптарынан аллитерация, паралелизм жана кайталоо учураган болсо, алар жалпы поэтиканын структурасын аныктоодо белгиленип өттү.

Экинчи бөлүмдүн биринчи бөлүгүндө болсо “Эр Төштүк” дастанындагы терс образдарга окшош образдар “Манас” дастанынан терилип алынды. Алар тизмеленгенден соң образдын сүрөттөлүш өзгөчөлүгүнө жараша салыштырылды. Ал салыштыруу аркылуу образдардын окшоштук жана айырмачылыктары каралды. Аны менен бирге эле генетикалык-типологиялык мүнөзүн ачып берүүнү аракет кылдык. Мындан сырткары “Манас” дастанындагы терс образдардын сүрөттөлүшүндөгү көркөм каражаттар да каралып, көркөмдүгү “Эр Төштүктөгү” терс образдардын сүрөттөлүшүнөн канчалык деңгээлде тураары айтылып өттү. Терс образдардын күчтүүлүгүн, терс мүнөзүн чагылдырган жана негизги каармандардын душманы катарында дагы да терең көргөзгөн анын атрибуттары жөнүндө айтылды. Алар дагы образдарды салыштырууда баса белгиленип өттү. Образды ачууда алардын маанилүүлүгү бар экендиги эске алынды.

Экинчи бөлүмдүн экинчи бөлүгүндө “Терс образдардын эки дастанда алган орду” деп жыйынтык иретинде жазылды. Буга чейин “Эр Төштүк” дастанында талданган терс образдар жана “Манастагы” терс образдарга болгон салыштыруулар жыйынтыкталып бир бүтүм чыгарылды. Образдардын эки дастандагы көркөмдүк сүрөттөлүшү жана канчалык деңгээлде ачылып берилгени жана поэтикалык сүрөттөөлөрдүн колдонулганы айтылып образдардын ролу жана

функциялары белгиленди. Терс образдар көбүнчө сыйкырдуу мифологиялык болгондуктан алардын генетикалык байланышы тыгыз экендиги окумуштуулардын пикирин айтуу менен бирге жеке ой-пикирлерибиз жазылды. Муну менен мындай терс образдардын башаты кыргыз элинин мифологиялык көз карашын камтыган байыркы доорду өзүнүн сюжеттик эволюциясында сакталып калгандыгы эске алынып өттү. Алардын сюжеттеги ролу, образдын канчалык деңгээлде терс мүнөздү жарата билгендиги аныкталды. Мындай терс образдардын бар болсо тарыхый-генетикалык жана типологиялык салыштыруулары менен ортоктук белгилерин алып чыгуу болду.

Бул магистрдик диссертациянын үстүндө иштөөдө жаңы табылга болдубу жана актуалдуулугу канчалык деңгээлде экендиги корутундуда айтылды. Дастандардагы терс образдардын окшоштук жана айырмачылыгы айтылып алардын генетикалык байланышы бар экендиги жазылды. Мындай образдар эволюциялык өнүгүүгө дуушар болсо да жашап келе жатканы жана айрым мотивдер, мифологиялык көз караштар сакталып калгандыгы эске алынды.

ÖZ
(ABSTRACT)

Yazar: Zarina Kulbarakova

Üniversite: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Anabilim Dalı: Türkoloji, Edebiyat Anabilim Dalı

Tezin Niteliği: Yüksek Lisans Tezi

Sayfa Sayısı:

Mezuniyet Tarihi:/...../ 2011

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Raisa Kıdırbayeva

TEZ BAŞLIĞI

**‘Manas’ ve ‘Er Töştük’ Destanlarındaki Olumsuz Karakterlerin Yeri
ve Tasviri Özellikleri.**

Tezin önemli araştırma noktası olarak ‘Er Töştük’ ve ‘Manas’ destanındaki olumsuz karakterler seçildi. Genelde, bu karakterlere ait ve onların tasviri huyunu gösteren metinler üzerinde inceleme yapıldı. İnceleme iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş

Birinci Bölüm

1. ‘Er Töştük’ destanındaki olumsuz karakterler ve onların tasnifi

2. Olumsuz karakterler'in tasviri özellikleri

(Edebi söz sanatıyla analiz etmek)

İkinci Bölüm

1. 'Manas' ve 'Er Töştük' destanlarındaki olumsuz karakterler ('Manas' ve 'Er Töştük' destanlarındaki olumsuz karakterler karşılaştırılarak onların tasviri huyunun benzerlikleri ve farklılıklarının belirlenmesi.)
2. Olumsuz Karakterlerin Destanlardaki Yeri

Birinci bölümün ilk paragrafında 'Er Töştük' destanındaki olumsuz karakterlerin fonksiyonu ve tasviri özelliklerini tespit ederken olay örgüsünü göz ardı etmek mümkün değildir. Kahramanların huyu, tipi ve oluştuğu karakterler yer aldığı olaylar dizisine bağlıdır. Karakterlerin tam oturmuş olduğu yeri belirlemek için de destanın metnine ve ordaki olaylara bakmak gerekir. Olayların düzenlenişi, sıralanışı, olay akışı olay örgüsüyle ilgilidir, o yüzden karakterlerin incelenmesinde bu büyük bir önem taşımaktadır. Kahramanların katıldığı olayların akışıyla edebi karakterlerin belirgin özelliklerini görmek mümkündür. Bundan dolayı destanın epik sistemini kuran olaylara ve kahramanlara paralel bir şekilde bakmak gerekir.

Bu paragraf altında olaylar anlatıldı ve oradaki olumsuz karakterler olarak: Aysalkın, Elaman, Kökdö, Karadö, Yedi Başlı Cadı ve onun oğlu Karadö, Tek Gözlü Dev, Çoyunkulak seçildi. Onların üzerine kısa bir anlatım yapılarak genetik biçiminin çıkışı, edebi olarak karakterlerin oluşması sorunları çözülerek araştırma yapıldı. Başka kaynaklardan faydalanılarak bilim adamlarının düşünceleri de yazıldı. Bundan sonra olumsuz kahramanların tasnifi yapıldı. Edebi araçlara göre karakterlerin tasnifi şöyledir. 1) Tasfiri ve mitolojik özelliklerine göre realist ve arkaik olarak bölünmektedir. 2) Kahramanın ismi yarattığı karaktere denk gelip gelmediğine göre metafor ve sembol karakter olarak bölünmektedir. Bugüne kadar 'Er Töştük' destanındaki olumsuz karakterler tam olarak tasnif edilmemiştir. Bu yönden olumsuz kahramanlar tasnif edilerek fonksiyonu, rolü ve yarattığı karakterlerin mekanı tespit edildi.

İkinci paragrafta ‘Olumsuz karakterlerin tasviri özellikleri’ adlı başlık altında olumsuz kahramanlar incelendi. Onların tasvir ettiği parçalar metinden ayırt edilerek edebi araçlarla (metafor, mecaz-ı mürsel, litotes, karşılaştırma) analiz edildi. Destanın epik bir şiirsel düzenini genel olarak belirlemek için alıntı parçalar üzerinde aliterasyon, tekrar, kafiye ve redif göz önüne alınarak inceleme yapıldı. Kahramanların karakterlerini açıklarken çok faydalı olan aletler giyim-kuşamlar ve atlar da kısa bir şekilde anlatılarak incelendi. Bundan başka (салттуу поэтикалык формула) olumsuz kahramanların geleneksel şiir formülü (stereotipler) ile inceleme yapıldı. Şiir formülünün olup olmadığı veya S. Karalayev’in kendi eklediği formüll olduğu kesin değildir, bunun için G. T. Jamgırçiyeva’nın tasnifi analizde kullanılmak üzere seçilmiştir.

İkinci Bölümün birinci paragrafında ‘Er Töştük’ destanında incelenen olumsuz kahramanlara benzer kahramanlar ‘Manas’ destanından bulunarak karşılaştırıldı. Onlar: Aysalkın ile Saykal, Elaman ile Cakıp, Kökdöo ile Esenkan, Karadöo ile Coloy, Tek Gözlü Dev ile Malgun ve Madı devler, Çoyunkulak ile Gözkaman. Bu kahramanların benzerlikleri ve farklılıkları belirtildi. Bununla birlikte karakterlerin genetik çıkışı ve tipi de incelendi. ‘Manas’ destanındaki olumsuz karakterler de edebi analize alındı. Bundan dolayı iki tarafı birbirinden ayıran özelliklere bakıldı. Karakterlerin ne gibi derecede özellikleri taşıdığı açıklandı. Benzer motiflerin karşılaşması durumunda onlara açıklama yapıldı.

Önceden araştırıp incelediğimiz olumsuz karakterlerin destanlarda aldığı yer sonuç olarak ikinci paragrafta yazıldı. Yani, ‘Er Töştük’ destanından ‘Manas’ destanına olumsuz kahramanların evolüsyon yoluyla geçtiği ve yer aldığı anlatıldı. ‘Er Töştük’destanındaki kahramanlar efsanevi ve olağanüstü bir güce sahip olsalar da Manas’ta bu kahramanların tıpkı karakterleri saklanmış ve daha sonra normal bir kahraman - insana ait olumsuz huyu almışlardı. Bunların ortasında genetik bir bağlantının olduğu yazıldı. Olaylar - evolüsyonunda Kırgız milletinin eski inançları yaşam sürdürerek geldiğini bu bağlantılar göstermektedir.

Yüksek Lisans Tezimizin konusunun ne kadar aktüel olduğunu ve ne derece önem taşıdığını sonuç kısmında anlattık. Bundan sonra karşılaştığımız olumsuz karakterleri kısa bir şekilde her bir satır başı olarak sonuçlandırdık. Bu kahramanların karakterleri ilerlemiş olsa da karakterlerle eski bir mitolojik inançlarının ve bakış açısının günümüze kadar karakterlerle eski bir mitolojik inançlarının ve bakış açısının günümüze kadar devam ettiğini görmekteyiz.

АБСТРАКТ

Подготовила: Зарина Кулбаракова

Университет: Кыргызско-Турецкий Университет Манас

Специальность: Отдел. Тюркологии, по специальности Литература

Уровень научного труда: Магистерская диссертация

Число страниц:.....

Дата окончания:/...../ 2011

Научный руководитель: Проф. Док. Раиса Кыдырбаева

Тема магистерской диссертации

Место и значение одностипных отрицательных персонажей в художественной системе эпоса «Эр Тёштюк» и эпоса «Манас»

Работа над художественными текстами эпосов «Эр Тёштюк» и «Манаса» по варианту С. Каралаева составляет содержание магистерской диссертации которая состоит из следующих разделов:

Вступительное слово

I. Глава

1. Типы отрицательных образов в художественной системе эпоса «Эр Тёштюк»
2. Художественно эстетические особенности изображения отрицательных образов (анализ художественно-изобразительных троп)

II. Глава

1. Сопоставление отрицательных образов в эпосах «Эр Тёштюк» и «Манас» (художественные сходства и особенности)
2. Место и значение отрицательных образов в художественном составе эпосов

В первой главе сказания «Эр Тёштюк» в определении художественных особенностей, роли и функций отрицательных образов рассматривается сюжетный состав сказания «Эр Тёштюк», где раскрываются характеры действующих персонажей и формируется сюжетная композиция. Составляющее содержание эпических сюжетов-эпизодов и исследование отрицательных образов рассматривается в главе одновременно. В систему анализов в исследовании входят образы Айсалкын, Эламан, Кёкдө, Семиголовая ведьма и её сын Карадө, Одноглазый великан, Чоюнкулук. Все названные образы отрицательных персонажей исследуются одновременно с последовательным движением сюжета. После рассмотрения сюжетных событий и выявления отрицательных персонажей и их имен были определены отрицательные типы мифологического и реального характера, что определяется их функциями исполняемыми в эпосе.

Образы одновременно анализируются и посредством художественных изобразительных средств метафорического и символического характера. Что позволило выявить различные типы отрицательных образов в этой же главе во втором разделе была дана характеристика каждому отрицательному персонажу и были определены специфические художественные атрибуты, описывающие героев. В раскрытии художественного изображения отрицательных героев были исследованы эпитет, гипербола и сравнение, диалог и монолог. Кроме этого была рассмотрена характерная для эпоса традиционная и поэтическая формула, было выявлено в каком состоянии и насколько часто она встречается. Особенно отмечено, как используется традиционная художественная поэтика С. Каралаева в описании отрицательных образов. Кроме этого была рассмотрена в стихотворных

строках аллитерация, ритм, рифма и повторы для пояснения в целом поэтической структуры эпоса «Эр Тёштюк».

В первом разделе второй главы где рассматриваются в сравнительном плане два эпоса «Манас» и «Эр Тёштюк» выявляются однотипные отрицательные персонажи присутствующие в сюжете двух эпосов и особенности их характеристик. Такой сравнительный анализ позволил установить схожести и отличия в художественном составе в двух указанных эпосах, таких образов как Сайкал и Айсалкын, Жакып и Эламан, Кёкдө и Эсенкан, Карадө и Жолой, Чоюнкулук и Кёзкаман, Одноглазый великан и великаны Макел, Мадыкан. При сравнении образов (бездетность, сновидение, вечная невеста, взаимоотношение отца и сына, мотив для ответа злом на добро) было отмечено присутствие общих мотивов. Кроме этого сделана попытка определения генетико-типологических связей между двумя эпосами описании отрицательных образов. Были рассмотрены и художественные средства, отмечены насколько отличаются и сходятся отрицательные образы, в указанных эпосах, особенно в атрибутивных средствах которые позволили глубоко раскрыть отрицательные черты основных действующих героев Это было особо акцентировано при сравнении образов.

Во втором разделе второй главы подводятся итоги исследования сравнительно-сопоставительного плана отрицательных персонажей в двух эпических произведениях «Эр Тёштюка» и «Манаса». Определяются главные роли и функции отрицательных образов эпоса дается определение однотипным традиционным изобразительным средствам, подчеркиваются сокращенно-мифологические связи между ними, которые выбрали в себя архаическое миропонимание кыргызского народа, получив отражении в указанных эпических произведениях. Особенно акцентируется мысль об генетических связях двух эпосов в отражении отрицательных образов, а также подчеркивается постепенная трансформация в процессе их долгого бытования.

ABSTRACT

Writed by Zarina Kulbarakova

University: Kyrgyz-Turkish Manas University

Speciality: Turkoloji, Speciality of Literature

The level of scientific work: Master's dissertation

Number of pages:

Finishing date: /...../ 2011

Theme of master's dissertation is

“The Feature Descriptions and Place of Negative Characters in the epics “Manas”and “Er Toshtuk”

Mainly, this thesis was worked on the texts of “Manas” and “Er Toshtuk” by variant of S. Karalaev. This work includes such chapters and it formed all contents of this master's dissertation.

Introduction

I. Chapter

1. Negative Characters and their division in the epic “Er Toshtuk”
2. Artistic Aesthetic Features of the Negative Characters (analyzing by literary means of speech)

II. Chapter

1. Comparison of Negative Characters in the epic “Manas” with Negative Characters in the epic “Er Toshtuk” (similarities and differences among characters)
2. The Describing Features and Place of the Negative Characters in both epics.

Conclusion

It wasn't impossible not to tell about the plot while determining the function, role and artistic features of the negative characters of the epic “Er Toshtuk” in the first chapter. Because character of images arises in its milieu and in the composite plot. To definite the place of the negative characters, we should study stories. It is impossible to analyze characters separately. Their artistic feature, place and division began with studying the stories. The characters of the hero who has magical strength, can be seen according to the type of the stories. That's why, the epic stories consisting the system of epic plot and characters should be studied at the same level. After describing the stories, the negative characters such as: Aysalkyn, Eleman, Kokdoo, a Witch with seven heads and her sons Karadoo(giant), a single eyed Doo(giant), Choyunkulak giant were selected and were characterized briefly together with the opinions of the scholars. Together with these definitions the place of the negative characters were determined. The characters were separated after interpretation the meaning of their names, background of the negative characters and all the stories.

According to their descriptions, the stories are divided into realistic and archaic, and their function and role are defined. Besides, the characters are divided into metaphoric and symbolic. Conformity with these divisions, the negative characters were analyzed. In the second part of the first chapter, each of the negative characters were characterized and the attribute describing the characters were determined. Thereafter, the descriptions showing image of the characters and the feature means describing their nature were analyzed. Epithet, hyperbola, comparison, dialogue and monologue were studied while defining the feature of description of the negative

characters. In addition, traditional poetic formula was analyzed when studying its level of colliding. Especially, usage of traditional poetic formula in description of the negative characters was detected.

In the first part of the second chapter the negative characters similar to the negative characters of epic “Er Toshtuk” were selected from the epic “Manas”. They were compared in accordance with the feature of describing the negative characters, their function, their role and their figurativeness. With these comparison, the similarity and differences in the image of the characters were studied. These characters are following: Aysalkin and Saykal, Eleman and Jakyp, Kokdoo and Esenkan, Karadoo and Joloy, Choyunkulak and Kozkaman, a single eyed Witch, Makel and Madikan doo (giant) etc.

In comparison of the characters there were the mutual motifs (childlessness, dreaming, fiancée for another world after dying, relationship of father and son, motif showing good work for bad work). In addition, we tried to determine genetic and typical ties. Feature means of the negative characters in the epic Manas were analyzed while studying difference of the description of the negative characters of the epic “Er Toshtuk” from them. The importance of the characters, attributes showing a bad temper of the negative characters and their hostility were told. They were underlined while comparing them.

The second part of the second chapter was written as conclusion “The place of the negative characters in two epics”. Comparison among the negative characters studied in the epic “Er Toshtuk” and the epic “Manas” were concluded. The description of the characters and the level of interpreting the images and poetic descriptions were studied, the role and function of characters were determined. Due to the fact that the negative characters were usually mysterious mythic, their genetic ties were strong according to the scholars opinions. Besides, source of these kind of characters includes the period when the mythic view of the Kyrgyz were kept in its evolution of the plot. Their role in the plot and the level of creating a negative character were determined.

These sort of negative characters' historical genetic and typical comparisons and mutual definitions were shown.

Whether there are any new findings or not and the level of its actuality were told in the conclusion while working on this masters dissertation. The differences and similarity of the characters were determined and their genetic ties were found. The mutual motifs took place in the life of the Kyrgyzs and they were absorbed into the folklore gradually. The fact that, in spite these characters facing to the evolutionary progress they have been still living and some motifs and mythic views were kept, was written in the conclusion.

Кыскача мазмуну

Чечим.....	I
Tutanak.....	II
Плагиат жасалбагандыгы тууралуу билдирүү.....	III
İntihal Yapılmadığını Belirten İfade.....	IV
Магистрдик диссертациянын кыскача мазмуну (Абстракт).....	V
ÖZ (түрк тилинде).....	IX
Абстракт (орус тилинде).....	XIII
Abstract (англис тилинде).....	XVI
Мазмуну.....	XX
Шарттуу кыскартуулар.....	XXII
Кириш сөз.....	XXIII

I Бөлүм

1.«Эр Төштүк» дастанындагы терс образдар жана алардын бөлүнүшү.....	32
2. Терс образдардын көркөм эстетикалык өзгөчөлүктөрү (көркөм сөз каражаттары аркылуу талдоо).....	68

II Бөлүм

1.«Эр Төштүктөгү» терс образдарды «Манас» дастанындагы терс образдарга салыштыруу (образдын көркөм мүнөзүндөгү окшоштук жана айырмачылыктар).....	126
2.Терс образдардын эки дастанда алган орду.....	163
Корутунду.....	168
ÖZET.....	175
Колдонулган адабияттар.....	190
Тиркемелер.....	193

Шарттуу кыскартуулар

метаф.: метафора

эпит.: эпитет

тур. эпит.: туруктуу эпитет

салыш.: салыштыруу

гипер.: гипербола

метан.: метанимия

салт. поэт. фор.: салттуу поэтикалык формула

порт. мүнөз. фор.: портреттик мүнөздөмө формуласы

атрибут. фор.: атрибутивдик формула

согуш. көрүн. сүр. фор.: согуш көрүнүшүн сүрөттөө формуласы

фор. сентенция.: формула сентенциялар

жардамчы. фор.: жардамчы формулалар

каар. речин. кайр. фор.: каармандын речиндеги кайрылуу формулалары

Кириш сөз

«Манас» дастанынын курамына кирген жана өз алдынча да жомок, дастан иретинде жашаган «Эр Төштүк» боюнча да илимий изилдөөлөр В.В. Радловдон башталган. Ал өзүнүн «Образцы народной литературы тюркских племен» деген атактуу эмгегинде жазып алган «Эр Төштүк» дастанын жарыялап батыш Сибирдик татарлардын «Йир Тошлык» жөө жомогу менен салыштырган. Эмгегинде окумуштуу эки чыгарманын сюжеттик системасынын салыштырып кароо менен жалпылыктарын белгилеп чыккан.¹ Бирок Анын жазып алган варианты кыскартылып жана кээ бир сюжеттик окуялар жазылбай калган. Айтуучу жазылып жаткан учурда кайталай берүүдөн тажап Элемандын тогуз кыздуу куданы издегени жана Эр Төштүктүн агаларын издегени тууралуу сюжеттерди айтпай койгон. Кийинчерээк гана С. Каралаевден толук варианты жазылып алынган². «Төштүктү» андан ары жыйноо жана изилдөө Г.Н. Потаниндин фольклордук ишмердиги менен байланыштуу. Ал «Төштүктүн» жомогун алып сюжетин англо-франктын, Кавказ элинин, Монголдун, Славян элдеринин фольклордук чыгармаларынын сюжеттери менен салыштырып «Төштүктүн» варианттары Монголиядан тартып Батыш Европага чейинки аралыкка тараган» – деген жыйынтыка келет.³ М.Н. Хангалов «Балаганский сборник» деген эмгегинде буряттардын «Гесер» эпосу менен айрым эпизоддорду салыштырган. Эпостун чыгыш теги жана жанрдык мүнөзү жөнүндө байкоолор

¹ Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен.-Китепте:Энциклопедический феномен эпоса «Манас». - Б.:1995. 34 б.

² Эр Төштүк.-Китепте: Эл адабияты сериясы. 2 том.-Б.:Шам басмасы.-1996. 8б.

³ Кайыпов С. Проблемы поэтики эпоса «Эр Төштүк». - Ф.: - 1990. 9 б.

П.А. Фалевдин жана В.М. Жирмунскийдин эмгектеринде жолугат. В.М. Жирмунский «Эр Төштүктү» жомок, баатырдык жомок, сыйкырдуу поэма жанрдын айтымында өнүккөнүн атаган. Х.Г. Көроглы болсо дастандын негизги өзөк окуяларын жана анын семантикасын, образдарын иран мифологиясы менен байланыштуу караган. Кийинчерээк Г.Н. Потанин орус тилине «Төштүк» жомогун жана казактардын да «Төслик» жомогун которуп «Казах-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки» деген эмгегине киргизген. Ал эмгегинде казак жомокторунун сюжеттери айрым түрк элдеринин жана монгол, славян элдеринин фольклордук чыгармаларына окшош экендигин белгилейт.⁴

«Эр Төштүк» жомок иретинде Ы. Шамен уулу, Ы. Абдрахман уулу, Ж. Казакбай уулу тарабынан кол жазма материалы катарында тапшырылса, дастан иретинде С. Каралаевден 1937-жылы Ы. Абдрахман уулу жазып алган. Илим дүйнөсүнө дастан катары мына ушул эки вариант В.В Радловдуку жана С. Каралаевдики гана белгилүү. Фольклорист изилдөөчү С. Кайыпов «Эр Төштүктү» диссертациялык тема катары алып В.В Радлов жарыялаган тексти азыркы кыргыз алфавитине транслитерациялап орусча котормосу менен бирге эпикалык сүрөттөөнүн маанилүү көркөм каражаттарын ачуу менен поэтикасынын ар кыл маселелерин караган. Кийинчерээк монография катарында «Проблема поэтики эпоса «Эр Төштүк» деген ат менен 1990-жылы жарык көргөн. Изилдөөчүнүн так эсептөөсү боюнча бул варианттын толук тексти 16559 сап ырдан турат. Казактардын «Кобланды баатыры» 6490сап ырдан, алтайлыктардын «Маадай карасы» 7738 саптан, хакастардын «Алтын арыгы» 10371 саптан ал эми өзбектердин «Алпамышы» 14000ге жакын ыр саптан турат. Булар эң көлөмдүү дастандар болуп саналат. «Эр Төштүктүн» эле мындай көлөмдүү болушу элдин эпикалык чыгармачылыка абдан жакын экендиги айгинелеп турат.

Кыргыз илимпоздорунан «Эр Төштүктүн» айрым маселелерине өздөрүнүн илимий-изилдөө макалалары менен Ж. Таштемиров⁵, Б. Кебекова⁶, Ж.

⁴ Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. – Ф.: - 1983. 17 б.

⁵ Таштемиров Ж. Сөз башы, Эр Төштүк, Айтуучу С. Каралаев, - Ф.: - 1956.

⁶ Кебекова Б. Кыргыз казак акындарынын чыгармачылык байланышы, - Ф.: - 1985.

Суванбеков⁷, К. Кудайбергеновдор⁸ кайрылышкан. С. Закиров «Эр Төштүк» эпосунун варианттары жана идеялык көркөмдүк-өзгөчөлүктөрү» деген монографиялык эмгек жарыялаган. Б. Кебекова өз эмгегинде «Кыргыз-казак акындарынын чыгармачылык байланышы» деген жөнөкөй аталышта казак менен кыргыздын «Төштүгүн» салыштырып генетикалык окшоштуктарын изилдеген. Ал эми чет элдик окумуштуулардан Пертев Наили Боратов менен Луи Базен «Эр Төштүк» дастанын түрк уруулары туташ жашашкан чөлкөмдөргө кеңири таралып өтө популярдуу болгонун белгилеп, кыргыз варианты гана жогорку поэтикалык деңгээлге чейин өнүктүрүлгөндүгүн аныкташкан. Алар алгачкы болуп дастанды француз тилине которушкан⁹.

«Манас» дастанын байыткан каражаттардын бири кенже дастандар «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Кыз Сайкал», «Багыш Үрүстөм» дастаны сыяктуулар түзөт. Ал эми каармандары «Манас» дастанынын кейипкерлери болуп саналат. «Манас» менен «Эр Төштүк» дастандары эки башка каармандын тегерегинде жаралган дастан болсо да байланышы абдан тыгыз. Эпостун мазмунун В.М. Жирмунский тарыхый чындыктын тегерегинде курулган көркөм сюжеттер, архаикалык-мифологиялык мотивдер, элдин жашоо-турмушунан маданияты жана манасчынын «новотворчество» менен биргеликте түзүп турат деген тыянак келет. Ал В.В. Радловдун Манас менен Жолойдун образын тарыхый чындык эмес мифтик фигуралар деп айтканына кошулат жана ага өз оюн улап жомоктук-мифологиялык сюжетти талдоо менен Сайкалдын, Эр Төштүктүн жана Кожожаштын образын да кошот. «Манас» дастанына айрыкча Көкөтөйдүн ашына Эр Төштүктүн катышуусу менен дагы бир мыкты баатырдын эпизоддогу ролу аркылуу дастандын жана негизги баатыр Манастын аброю жогору көтөрүлгөн. Жамгырчы, Төштүк, Музбурчак жана Көкчө Манастын кол алдындагы башкаруучулар эмес ага теңдеш кан катары сүрөттөлөт, башкача айтканда союздаштары сыяктуу. Эпосто Манас алгач Көкчөнү, Кошой жана Эр Төштүктү

⁷ Суванбеков Ж. Эр Төштүк//Кыргыз элинин баатырдык эпостору, - Ф.: - 1970.

⁸ Кудайбергенов К. Элдик дастан жана акын: Макалалар, - Ф.: - 1970.

⁹ Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. – Ф.: - 1983. 17 б. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен.-Китепте:Энциклопедический феномен эпоса «Манас». - Б.:1995. 95 б.

женгенин, күчтөрү тең болуп чыкканын эскерет. С. Орозбаков менен С. Каралаевдер бул баатырларды кандайдыр бир негизде Манаска алыскы туугандык же тамырдаш катары байланыштырганга аракет кылышкан¹⁰. «Эр Төштүк» дастанын «Манастан» айырмалап кароодо да көркөмдүк сүрөттөөлөрдүн, образдар жана алардын мифологиялык-мистикалык окшоштуктарын табууга болот. Жин перилердин сүрөттөлүшү, терс образдар - дөөлөрдүн, сыйкырдуу күчтөрдүн баяндалышы бир дастандан алып экинчи бир дастанга куюп койгондой бирдей сыпатталышка ээ. Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов бул маселе тууралуу төмөнкүдөй оюн айткан: «Адам жана табияттын сыйкырдуу күчтөрү жөнүндөгү Төштүк, адам жана жаратылыш жөнүндөгү Кожожаш, социалдык турмуш жөнүндөгү утопиялуу Кедейкан, «Манас» эпосуна карата гана шарттуу түрдө кенже эпос деп аталат. Болбосо булардын ар бири өзүнчө зор дүйнө, түгөнгүс байлык. Алар «Манас» менен биригип келип бир руханий организмди түзгөн сыяктуу»¹¹. Канчалык фантастикалык сыйкырдуу күчтөрдү көп жеңсе баатырдын ошончолук эрктүүлүгү, шамдагайлыгы, тайманбастыгы, күчтүүлүгү, баатырдыгы арткан. Дөөлөрдүн, пери жана сыйкырдуу аярлардын образы дастандын курамына Сибирь чөлкөмүндө кирген. Жомоктук-мифологиялык мотивдер өзүнүн доорунун жашоо-ишенимин улап дастандарда эски маданий катмар катары сакталып калган, бирок эволюциянын натыйжасында жаңы боёктор менен жабылып турган¹². С.М. Абрамзон да бул тууралуу мындай деген: «Мифологиялык сюжеттер, анимистикалык элестөөлөр, жаратылыш кубулуштары, магия, «Манас» эпосунда космогоникалык чөйрөнү түзүп каармандардын дагы да көркөмдүгүн ачат. Касиетке ээ жогорку күчтөрдүн натыйжасында сүрөттөлгөн образдар терс таасир калтырбайт тескерисинче элдин руханий-маданиятын, ишенимин чагылдырып олтурат. Муну менен бир учур эмес бүтүндөй элдин тарыхы айтылууда»¹³. Алып карасак Алмамбет менен Сыргак Нескара алп, Жолой дөө, жалгыз көздүү Макел дөөлөр менен салгылашат. Ал тири укмуш жоолор ашкан

¹⁰ Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». - Китепте: Энциклопедический феномен эпоса «Манас». - Б.: - 1995. 95 б.

¹¹ Алгы сөз // Ала Тоо, - Б.: - 1995.-№2 - 54 б.

¹² Джоокаева А. Мифологические пласты эпоса «Манас» в свете компаративизма: Дисс. канд. фил. наук. – Б.: -2004. 122-123б.

¹³ «Манас» героический эпос. – Ф.: - 1968. 209 б.

баатыр, укмуштай зор макулук болуп айтылат. «Үйдөй болгон башы бар, жаткан иттей кашы бар; Миң чочконун этин жеп суусунуна жылкынын канын ичет» - деп сүрөттөлөт. Бул «Манас» дастанында айтылган дөөлөр менен кыргыздардын мифтеринде, башка дастандарында айтылган дөөлөрдүн окуясы негизинен бирдей. Мындай адабий жанрдын өтмөкөйлүгү «Манас» дастанынын эпос болуп жарала баштаган баскычынан баштап элдик чыгармалардан азыктанып келгенине мисал болуп, «Манаста» такай кезиге берет¹⁴. Ошол азыктанган майда дастандардын бири «Эр Төштүк» архаикалык мүнөзү менен далилдеп турат. Андагы негизги каарман Төштүктүн баатырдык образын ачкан, сюжетти алып-учкан окуяларга байыткан терс образдар болуп саналат. Алардын ордун аныктоодо, көркөмдүк сыпаттоо өзгөчөлүктөрүн айырмалап кароодо «Манас» дастанында кездешкен терс образдарга салыштыруу менен жогоруда айтылган баатырдын сыпатын тереңдетип көргөзгөн терс каармандардын образы маанилүү деп эсептелип, магистрдик дипломдук иштин темасы катары кабыл алынды.

«Эр Төштүктүн» В.В. Радлов жазып алган варианты кыска жана айрым жерлери тактоого муктаж болгондуктан С. Каралаевдин варианты тандалып алынды. С. Каралаев “Манас” дастанында Көкөтөйдүн ашын жана Төштүктүн Жолой менен күрөшүүдөн качканын баяндап андан ары анын таржымалын улаган. “Эр Төштүк” дастанын бүтүндөй эпизод кылып кийирип айткан. Кийинчерээк манасчы ал Төштүк жөнүндө эпизодду кыскартып, өз алдынча дастан иретинде айткан. “С. Каралаевден жазылынып алынган “Эр Төштүк” гана классикалык эпостун үлгүсүнө жатат” - деген пикирди Э. Абдылдаев да баса белгилеген¹⁵. Чынында С. Каралаевдин «Манасы» да «Эр Төштүгү» да өзгөчөлөнгөн көркөмдүк жана жомоктук-фантазиялык сүрөттөө менен салыштырууларга бай. К.А. Рахматуллин да манасчынын өзгөчөлүгүн байкап мындай деген: «Саякбайда фантастикалык баяндоолор бар, анын негизин сыйкырдуу күчкө ээ мифологиялык образдар түзөт. Бул нерсе Сагымбайда жок»¹⁶. «Эр Төштүк» дастанынын салттуу поэтикалык дүйнөсүн жалпы карап келип

¹⁴ Үсөнаалы Н. «Манас» эпосунун жаралган доору жөнүндө//Ала Тоо.-1995.-№2-56 б.

¹⁵ Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. – Ф.: - 1983. 16 б.

¹⁶ Рахматуллин К.А. Творчество Манасчи. - Китепте: «Манас» героический эпос. - Ф.: -1968. 108 б.

портретти мүнөздөөдө өзгөчө көркөмдүк сөз айкаштарына бай экендиги байкалды. Бул нерсе С. Каралаевдин портретти мүнөздөөдө поэтикалык формуласы ар тараптуу жана сөз казынасы салыштыруу көркөмдүгүнө ээ болгонун тастыктап турат. Анын өздүк импровизациялык көркөм формуласы менен башка манасчы, жомокчулардын салттуу поэтикасынан айырмаланып турат. С. Каралаев айткан вариантта портретти мүнөздөөдө колдонгон жеке өзүнүн поэтикалык формуласын уламдан улам кезиктирүүгө болот¹⁷.

«Эр Төштүктөгү» терс образдардын көркөмдүк-эстетикалык жана сыпаттоо өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү, мүнөздөмө берүү, дастанда алган ордун белгилөө үчүн «Манас» дастанында кездешкен терс образдар менен салыштырылды. Алгач «Эр Төштүктөгү» терс образдар терилип алынып, алардын сыпатталыш өзгөчөлүктөрүн аныктоодо салттуу поэтикалык формуласы белгиленди. Мындан сырткары көркөм сөз каражаттары да каралды. Терс образдардын дагы да көркөм сыпатын жана өзгөчөлүгүн аныктоо иретинде «Манас» дастанындагы терс образдарга салыштырылды. Бул салыштыруу менен окшоштук жана айырмачылыктары, орду, ролу, маанилүүлүгү аныкталды. Мындай терс образдарды мейли сүрөттөө иретинде болсун мейли карман катары болсун кыргыздын байыркы көз карашында сакталып калган жана аларды дастандардан көрүүгө болот. Азыркы учурда бул тема абдан эле актуалдуу деп эсептейбиз. Анткени кыргыз элинин маданиятынын 90% пайызын фольклордук чыгармалар түзөт. Айрыкча улуу «Манас» дастаны жана кенже дастандары. Ааламдашуу менен мамлекет катары жаңылануу доорунун босогосунда турган кыргыз эли үчүн руханий дүйнөсүнүн бекемделип чыңалышы абдан керек. Кыргыз калкын жана бүтүндөй түрк дүйнөсүн жер шарына тааныткан «Манас» дастаны ЮНЕСКОнун каттоосуна кытайлар тарабынан киргизилиши чоң маселени козгоп олтурат. «Манасты» ойлоодо анын аркасында бүтүн бир системаны түзгөн кенже дастандарыбызды да ойлошубуз абзел. Албетте Жогоруда маалымат берип өткөндөй «Эр Төштүк» боюнча да «Манас» боюнча да илимий-изилдөө эмгектери көп эле жарык көргөн. Бирок «Эр Төштүк» дастанындагы терс образдарды

¹⁷ Жамгырчиева Г.Т. «Манас» эпосундагы салттуу эпикалык формула: Автореферат. – Б.: - 1995. 12-19 б.

«Манастан» таап ага салыштыруу жолу менен көркөмдүк өзгөчөлүгүн аныктаган эмгек жокко эсе.

Магистрдик диссертацияны жазууда салыштыруу методикасы тандалып алынды. В.М. Жирмунский белгилегендей салыштыруу бул методикалык ыкма жана изилдөө объектисинин орду такталып учуру менен тарыхый чындыгы аныкталат. Фольклордо чыгармаларды анализдеп жатып салыштыруу методикасына кайрылбай койгонго мүмкүн эмес. Айрыкча түрк тилдүү элдерге таандык фольклордук чыгармалар салыштыруу методикасын талап кылат. В.М. Жирмунский салыштыруунун төрт түрүн көрсөткөн:

- 1) Жөнөкөй салыштыруу (Окшоштук жана айырмачылыктарын аныктоо).
- 2) Тарыхый - типологиялык салыштыруу.
- 3) Тарыхый - генетикалык салыштыруу.
- 4) Маданий байланыштын негизинде пайда болгон көрүнүштү салыштыруу, канчалык деңгээлде таасир калтырганын аныктоо¹⁸.

Ал дастанды бир тараптуу карагандан качкан. Бир элдин дастанын изилдөө үчүн сөзсүз ошол элге таандык дастан же байланышы бар башка элдин дастаны менен типологиялык, генетикалык жагынан салыштыруу керек экендигин айткан. Салыштыруу методикасын колдонууда тарыхыйлуулук принцибин сөзсүз эске алуу зарылчылыгын да эскертип өтөт. Эпостогу сюжеттик мотивдерди жана көркөм образдардын структурасын тарыхый типологиялык жана генетикалык салыштыруу менен анализдеп В.М. Жирмунский эки чоң аспектиде изилдеген.

- 1) Жомоктук-мифологиялык байыркы мотивдерди ачуу жана алып чыгуу.
- 2) Кийинки тарыхый катмарды алып чыгуу жана ачуу.¹⁹

В.М. Жирмунский эпикалык сюжеттин жомоктук-мифологиялык катмарын аныктоодо образдардын берилишин, көркөмдүк өзгөчөлүгүн жана тарыхый салыштырма методу менен Эр Төштүктүн, Кошойдун, Жолойдун, жалгыз көздүү

¹⁸ Жирмунский В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. – М.: - 1958. 6 б.

¹⁹ Жогорудагы китеп, 21 б.

дөөлөрдүн образдарын анализдеген. Буга паралель изилдөөчү желмогуздун, ажыдаардын жана аяр-сыйкырчылардын мүнөзүн көрсөтүп, иран ишениминен келгендигин айтат. Мында окумуштуу эларалык этно-маданий байланыштарын карап салыштыруу керек экендигин баса белгилеген. Жогорудагы салыштыруу методикасынан биринчи жана экинчи салыштыруу ыкмасы аркылуу «Эр Төштүк» дастанындагы терс образдар «Манас» дастанындагы дал ошондой терс образдар менен салыштырылды. Бул салыштыруу изилдөө методикасы менен төмөнкүдөй максат коюлуп магистрдик диссертация жазылды.

- “Эр Төштүктөгү” терс образдарды көркөм сөз каражаттары аркылуу талдоо жана ордун аныктоо.
- “Эр Төштүк” жана “Манас” дастанындагы аныкталган терс образдарды салыштыруу, көркөм мүнөзүндөгү окшоштук айырмачылыктарын белгилөө менен орток мотивдерди алып чыгуу. Муну менен көркөм сыпаттоо өзгөчөлүгүн көрсөтүү.
- Терс образдардын канчалык деңгээлде көркөм каармандар экендигин жана дастандагы ордун белгилеп, тарыхый-типологиялык, генетикалык шартты эске алуу. Кыргыз элинин мифологиялык көз карашын сюжеттик эволюцияда сакталып калганын аныктоо.

Теманы тандап жана илимий иштин үстүндө иштөөдө көптөгөн аспиранттык диссертациялар, авторефераттар жана монографиялар каралды. Айрыкча “Эр Төштүк” менен “Манас” дастандарындагы терс образдар жана поэтикалык анализдин тегерегиндеги илимий эмгектерге көңүл бурулду, айрым цитаталар төмөнкү диссертациялардан илимий булак катары пайдаланылды.

- Джоокаева А.Д. Мифологические пласты эпоса “Манас” в свете компаративизма: Диссертация канд. фил. наук, - Б.: - 2004.
- Жамгырчиева Г.Т. “Манас” эпосундагы салттуу эпикалык формула: Автореферат, - Б.: - 1995.
- Кайыпов С.Т. Художественно – изобразительные средства эпоса “Эр Төштүк”: Диссертация канд.фил.наук, - М.: - 1984.

- Кудабаета Г.Б. Личностные качества героев в эпосе “Манас”: Автореферат, - Б.: -2003.
- Укубаев Т.У. Кыргызский героический эпос “Манас” в свете историко-сравнительных исследований В.М. Жирмунского: Диссертация канд. фил. наук, - Б.: - 2007.

Мындан сырткары маалымат топтоодо газета-журналдардан, китептерден илимий макалалар, каралды жана интернет булактардан айрым керектүү цитаталар алынды. Образдарды талдоодо С. Каралаевдин варианты боюнча “Эр Төштүк” жана “Манастын” текстинин үстүндө иштөө болду. Магистрдик илимий изилдөө иши төмөнкүдөй бөлүмдөр ичинде камтылып жалпы магистрдик диссертациянын мазмунун түздү.

Кириш сөз

I. Бөлүм

3. «Эр Төштүк» дастанындагы терс образдар жана алардын бөлүнүшү
4. Терс образдардын көркөм эстетикалык өзгөчөлүктөрү
(көркөм сөз каражаттары аркылуу талдоо)

II. Бөлүм

1. «Эр Төштүктөгү» терс образдарды «Манас» дастанындагы терс образдарга салыштыруу (көркөм мүнөзүндөгү окшоштук жана айырмачылыктар)
2. Терс образдардын эки дастанда алган орду

Корутунду

I Бөлүм

1. «Эр Төштүк» дастанындагы терс образдар жана алардын бөлүнүшү

Образ турмуштун конкреттүү жана жалпыланган жактарынан алынган адамдын искусстводогу эстетикалык мааниге эгедер чыгармачылык көркөм фантазия менен түзүлгөн көрүнүшү. Фольклордо ар бир образдын мүнөзүндө элдин жашоо шарты жана маданий тарыхынын издери менен ишеними камтылган.²⁰ Бул образдар кылымдарды карытып жашап келген. Анын жаратуучусу эл болгондуктан эстетикалык жана тарбиялык кудурети, көркөмдүк касиети менен баалуулугу бүтүндөй кыргыз маданиятын толуктап турат. Улуу жана кенже дастандарда образ кыргыз атуулунун илгертеден жашап келген фигурасы. Образдын көркөмдүк мүнөзү кандай гана чагылдырылбасын турмушчындыгынын учкуну дайыма байкалып турат.

Совет мезгилинде образ сөзсүз оң жана терс деп бөлүнүп талданган. Мунун экиге бөлүнүшүнүн деле өтө кажети жок. Анткени образдардын аткарган функциясына жараша оң болуп туруп терс образга айланып кетиши мүмкүн. Же болбосо терс болуп туруп чыгарманын аягында оң образдын мүнөзүн алат. Бирок “Эр Төштүк” дастанын карап жатып дастандын ажарын ачкан мифологиялык-фантастикалык каармандар экендигин көрүп жалпы эле терс образдар деп алынды. Бул сыйкырдуу күчтөр биринчи жагынан адамдардын алгачкы убактардагы дүйнөгө болгон көз карашын көрсөтсө, экинчи жагынан элдик баатырдын жеңилбестиги, баатырдык иштерин дагы да тереңдетип көрсөтүү үчүн

²⁰ Кыргыз адабияты, - Бишкек, - 2004. 270 б.

колдонулган.²¹ Дастандагы укмуштуу апыртуулар менен берилген дөө, алптар жөнүндөгү легендарлуу мифологиялык образдар ар убакта адамдарга каршы турат.²² Анын үстүнө дастандардын көбү терс образдарга бай келет. Терс образдар негизги образдардын кулк-мүнөзүн жана баатырдыгын дагы да терең ачыш үчүн экинчи пландагы образ. Бирок эң маанилүү образдардан болуп эсептелет. Алар жок баатырларыбыз ким менен салгылашып, кимден эли-жерин коргойт эле. Манасовед, фольклорист изилдөөчү Р. Кыдырбаева да таасын белгилеген: “Чем больше побед над фантастическими силами одерживает богатырь, тем сильнее проявляются лучшие его качества-мужества, находчивость, ловкость, храбрость, бескомпромисстность.”²³

Терс образдардын функциясын ролун жана көркөмдүк өзгөчөлүгүн аныктоодо сюжетине кайрылбай кетүүгө болбойт. Анткени образдын мүнөзү анын чөйрөсүндө жана орун алган композициялык сюжетинде жаралат. Терс образдардын ордун табууда да сюжеттик окуялар каралат. Образдарды өзүнчө алып, талдоо мүмкүн эмес. Алардын көркөмдүк мүнөзү менен орду, бөлүнүшү алгач сюжеттик окуяларды кароодон башталат. Сыйкырдуу күчтү алып жүргөн мындай каармандардын образдары алар катышкан окуялардын мүнөзүнө жараша даана көрүнөт. Ошондуктан эпостун сюжеттик системасын түзгөн эпикалык окуялар менен андагы образ бирдей каралышы абзел.²⁴ Андан соң образдарга мүнөздөмө берилип аткарган функциясына жана ролуна, көркөмдүк өзгөчөлүгүнө жараша бөлүнөт.

Каралып жаткан С. Каралаевдин вариантында “Эр Төштүк” дастаны Көкөтөйдүн ашы менен башталат. Өюн-зооктор ойнотулуп кезек күрөшкө келет. Калмактардан Жолой чыгат, ага каршы бир да эр даап бара албай турганда Манас баягы сюздаш болгон кандарга (Жүгөрү, Эр Үрбү, Эр Көкчө, Жамгырчы) кайрылып күрөшкө түшүүсүн айтат. Бардыгы ар кандай шылтоо менен беттешүүдөн качып турганда айласы кеткен Манас Эр Төштүккө кайрылат. Мына

²¹ Закиров С. «Эр Төштүк» эпосунун варианттары жана идеялык көркөмдүк өзгөчөлүгү, - Фрунзе, -1960, 16 б.

²² Жогорудагы китеп, 26 б.

²³ Джоокаева А. Мифологические пласты эпоса «Манас» в свете компаративизма: Дис. канд. фил. наук, - Бишкек, - 2004, 122 б.

²⁴ Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан, - Фрунзе, - 1983, 70 б.

ошондо Төштүк жер алдынан келгенине жети күн болгонун айтып алахбалын түшүндүрөт. “Эр Төштүк” дастаны мына ушул жерден башталат. Төштүк атасы Эламан жана тогуз агасы тууралуу сөз баштап:

Айтсам кебим бир далай бар,

Менин атам Эламан

Эпсиз журттан бай экен,

Төрт кыбыла тарапка

Малы толгон жан экен.

Элемандын колунда

Тогуз уулу бар экен.²⁵ – деп автор тарабынан андан ары дастан учугу уланып баяндала баштайт. Күтүрөгөн малга бай Эламан көөп турган кезинде тогуз уулу жылкы кайтарып кыр ашкан боюнча дайынсыз жоголот. Эламандын башына мүшкүл иш түшүп кайгыга алдырып, чачын ак аралап карып кетет. Балдарын таппай жоктоп, малынан да айрылып куу баш адамга айланат. Кемпирине кайрылып мындай абалга чыдабайм куу баш аталгандан көрө кол кармашып темтендеп өлсөк кантет деген оюн айтат. Анда кемпири жер кыдырып бардык мазарларларга баралы, малыбыздан садага чаап кудайга сыйыналы деген сунушун айтат. Алар жер кыдырып келатып Чук Теректин түбүнө келишет, булака жуунуп даарат алып куш уйкуга киришет. Мына ошондо абышканын түшүнө Кызырдын өзү кирип алма карматып кетет. Аны жесең бала табасың да атын Төштүк кой деп айтып кетет. Ойгонгон чал-кемпир алманы бөлүп жеп үйүн көздөй жөнөшөт. Кемпири көп өтпөй уул төрөйт. Анын атын Төштүк коюп ырымын жасап баабедин сойдуруп көлөкөгө бактырат. Ал бала шок чыгып тегеректеги балдардын барын кызыл камчыга алат. Бир күнү бир кемпирдин баласын уруп коюп андан катуу сөз угат. Минтип балдарды ургандан көрө тогуз аганды издеп таап албайсыңбы, алардын өчү бул балдарда эмес деген сөздү угат.

²⁵ Эр Төштүк, Эл адабияты сериясы-2, - Бишкек, - 1996, 27 б.

Төштүк чамынып атасынын тилинен чыгып тогуз агасын издеп жөнөйт. Ал көп өтпөй сан жылкыны кайтарып киши кейпи кетип жапайыга айланып калган агаларына кезигет. Аларды ичиндирип тоюнтуп жолго салат да жылкынын калып калганы болсо он беш күн кыдырып жыйып келейин деген сөз менен андан ары жөө жүрүп кетет. Алдынан кереметтүү жер Чук Терек көрүнөт. Жылкынын бул жерге качканы жайкалган көк шибери бар экен деген ой менен Төштүк жакындап келет. Ал жерде эки булак агып ортосунда тигилип турган үйгө туш келет. Ал жерге пери кызы Айсалкын кырк кызы менен келип ойноп кете турган жери экен. Дароо эле үйгө кирип барган Төштүк Айсалкынды көрүп эси ооп сүйүп калат. Айсалкындын образы мифологиялык образдардын бири. Анын образы терс катары каралат. Анткени канчадан бери күтүп жолугушкан Төштүгү кийин Кенжекеге буюрат. Мына ошондо катуу каргап Төштүктү сүйгөнүнө карабай эң жаманы - жер алдына жибергенге түрткү болот. Төштүктүн келечек жашоосун алдын ала билсе да ага кезигип акыреттик жары болууга бел байлаган.

Жети күнү жатыңыз

Тамашага батыңыз

Жети күнү жатканда

Тамашага батканда

Убаданы кылыңыз

Кыямат нике кыйыңыз.

Бул дүйнөгө күйбөймүн,

Жети күндүн алакчы

Убара болуп жүрбөймүн.

Сенин эмгегин калың, шоруң көп,

Сенде казып койгон оруң көп.

Жети жылы мен өзүм

Жесир болуп айрылып,

Тилегим катып жүрбөймүн.

Өлүүчү антты кылыңыз

Кыямат нике кыйыңыз. (56 б.)²⁶

Айсалкын менен Төштүк аркы-өткөөл дүйнөдө түбөлүк жар болууга убадалашышат. Айсалкын пери кызы болгондуктан анын ашкан сулуу экени айттырбай билинет. Бирок перилер эч убакта адам баласы менен эриш аркак жашаган эмес. Пери кызга баатырдын туш болушу андан ары окуянын да сыйкырдуу, мистикалык уланышынан кабар бергендей. Перилердин образы кыргыз эл жомокторунда уламыштарда кезигет жана башка дастандарда кошумча сүрөттөө иретинде колдонулат. Анын сүрөттөлүшү дастанда жөнөкөй кыргыз кызына тиешелүү сүрөттөөлөр менен коштолгон. Айсалкындын сүрөттөлүшү кыргыз фольклорунда аялдарды сүрөттөгөн, салтка айланган ыкма колдонот, көбүнчө анын ажары салыштыруу аркылуу берилет: үнү булбулдун үнүнө, чачы тотунун жүнүнө, бети жаркылдаган айга, тиши мистеге, бели коёндун белине салыштырылат.

Ботодой кара көзү бар

Байкап турсаң бейбактын

Балдан ширин сөзү бар.

Бура тартып сүйлөсө

Булбулдун үнү үндөнөт,

Самсаалаган саамайы

²⁶ Бардык мисал катары кеткен жана талдоого алынган текстер төмөнкү китептен алынды. Эр Төштүк, Эл адабияты сериясы-2, - Бишкек, - 1996.

Тотунун жүнү жүндөнөт.

Ак тамагы былкылдап,

Айдай бети жаркылдап.

Токойдо өскөн мисте бар,

Мистени көр, тишин көр,

Коенду көр белин көр.(55 б.)

Бул сүрөттөөлөрдөн улам Айсалкындын образы айдай сулуу аялдын образынын келбетин берип турат. Жана ал аял сулуулугу менен арбап бирок тили заар дили күч, адамды сызга отургузган образды элестетет. Муну менен реалистик образды бербейт, жөн гана жалпы типтүү образдын элесин берип олтурат. Анын сыйкырдуу күчү болгон “каргышы ката болбогон, ээринде сөөлү бар, перинин дубасын билген, күндү жаадырган” мифологиялык затын аныктоочу белгилери мифологиялык образ экенин тастыктаган. Ал эми кайып болуп кетиши, учуп кетиши бардык перилерге тиешелүү мүнөз.

Сыйкырчы пери кызымын,

Каргышым ката болбогон,

Кашайгырдын өзүмүн,

Бендеден чыкпайт мендей жан,

Ээринимде сөөлүм бар

Каргышым ката болбогон,

Катылган адам оңбогон. (57 б.)

Албан түрдүү кеп айтып,

Перилерче дуба окуп,

Күндү кыйын жаадырды. (59 б.)

Айсалкын Бокмурунду төрөп Көкөтөйдүн кызыл нарга байлап кетет. Аны таап алган Көкөтөй Бокмурун деп ат коюп багып алат. Айсалкындын тилинде сөөлү бар, каргышы катуу экендиги кийинки сюжеттик окуяларда да таасын-ачык байкалат. Эламан тогуз уулуна келин таап Төштүкө Кенжеке аттуу сулууну алып келатканда Айсалкын алдынан тосуп чыгат. Куттук айтып турат:

Минген атың Чалкуйрук,

Кутмаарек болсун, кут болсун, долу!

Кийген тонун Чайиңги

Кутмаарек болсун, кут болсун, долу!

Жетелегениң чаар инген

Кутмаарек болсун, кут болсун, долу!

Тийүүчү эриң Эр Төштүк,

Бир өзүнө жуп болсун, долум! – деп Кенжекеге тийиштик кылат. Ошондо Кенжеке каяша айтып кагып, жообун берет.

Астымдагы Чалкуйрук,

Атакем берди, мен миндим,

Сеникин тартып алдымбы, долу?

Жетелегеним чаар инген

Атакем берди, мен алдым,

Сеникин тартып алдымбы, долу?

Менин күйөөм эр Төштүк

Атакем кошту, мен тийдим,

Сеникин тартып алдымбы долу? (106-107 б.)

Жини келген Айсалкын каарданып каргай баштайт. Анын тилинде сөөлү капкара, тилинде мөөрү бар экен. Каргышы ката кетпеген кара саат жан экен. Каргыш элдик оозеки чыгармачылыкта арбын кездешкен жанр. Каргыштын ролу дастандарда да абдан чоң. Айсалкындын сырты келбети сулуу, ичи тардык образын ачууда жардамга келген каражат. Каргыш айткан адам эч убакта дос болгон эмес. Бирөөгө жакын адамы каргыш айтса кара-санатайлык кылып анын жанын сатканы же болбосо ал адамдан кечкени. Мында жогоруда айтып өткөндөй сулуу аялдын кара-санатайлык, ич-күйдүлүк кылып Төштүктөн кечкен образды берип турат.

Кең талаа бойлоп конуп кал, долу!

Сырттан эрден айрылып,

Жети жылы саргарып,

Тирүүлөй жесир болуп кал, долу!

Өлбөй житпей кайрылчы, долу!

Сырттаныңдан айрылчы, долу!

Сырттан эр кетсин талаага, долу,

Сенин дүнүйөң калсын балаага, долу! (108 б.)

Төштүк түшүнөн чочуп ойгонсо Пери кызы жок. Жан жанын караса эч ким көрүнбөйт, өңүбү же түшүбү деп түшүнбөй жолго түшөт. Оттоп жаткан жылкыларды таап анын арасынан кара бээ тууп чоңойткон Саргыл атты көрүп өзүнө тиешелүү экенин биле коюп секирип минет да жылкыларын айдап үйүн көздөй жол тартат. Баатырдын кыргыз элинде жөө жүрүшү дурус көрүнүш эмес.

Баатырдын барган жеринен аты белен болгону бардык дастандардан кезиктирүүгө болот. Сыйкырдуу же жөнөкөй турмуштук жагдайдан болсун аттын дайыма баатырдын алдында чыга келиши таң каларлык эмес. Тескерисинче мындай мотив баатырдын зоболосун көтөрүп олтурат.

Кайтып келген тогуз уулуна **Эламан** чыгынып той бере албай малын аяп турганда Алаңбай деген коңшу бир бай Төштүктүн урматына жана тогуз уулду сүнөткө отургузуп той берет. Мына ушул жерден Айсалкынга окшогон дагы бир терс образ Эламандын образы чыга келет. Бирок ал мифологиялык эмес реалистик образ болуп эсептелет. Анын образы балдарынан малын аяган сараң бай катары жана өз баласына ич күйдүлүк кылган патриархат мүнөздөгү адамды чагылдырат. Атасынын балдарынан аянганы бийликти колунан чыгарып баратканына ич күйдүлүк кылса, бир четинен байлыгын жана кара жанын биринчи орунга койгон сараң адам катары көргөзүп турат.

Атакебиз Эламан

Малга кароо бай экен.

Сараңдыгы атамдын

Ала тоодой бар экен.

Малга кароо, эң битир

Эселек туулган жан экен. (79 б.)

Эламан балдарынын андан аркы жашоосун түк ойлобой малынын санагын чыгарып жатып калат. Ошол кезде Төштүктүн алдына сексен кыз утурлап чыгып бойдок бойдон агаларың өлүп кетеби деп акыйнек айтып намысына тиет. Атасына келип Төштүк жарытылуу жооп уга албай безеленет. Акыры атасы ага көнүп тогуз уулуна кыз издеп жолго чыгат. Аз бастыбы көп бастыбы айтор зеркер кемпир жашаган жайга келет. Ал кемпир Сарыбай байдын тогуз кызы бар экендигин айтат да жол көрсөтүп берет. Эр Төштүктү издеп жети баштуу жезкемпир жер кыдырып жүргөнүн да айтат. Ага Эламан көп этибарга албай

жөнөп кетет. Куда түшүп Эламан тогуз келини менен кайра тартат. Эламандын сараңдыгы мына ушул тогуз келинин жана Кенжекени ээрчитип келаткан сюжеттик окуяда да баяндалат. Малдарын сугарып жаткан кезде жети баштуу жез кемпир өпкө кейпинде агып келаткан болот. Ошондо да

Ал өпкөнү көргөндө,

Малы келбей эсине,

Агып келген бул өпкө,

Эламандын көзүнө,

Дүнүйөдөй көрүнөт. (112 б.)

Даңгыт менен Маңгыт деген иттерин ойлоп өпкөнү укурук менен сайып калат. Калдайган калың өпкө жез кемпирге айланып мойнуна секирип минет да ныгыра баштайт. Жан соогалап Эламан малын, аялын, тогуз уулун, Кенжекени тартуулайт. Ага кемпир көнбөстөн абышканы кыйнап өлтүрмөй болот. Жаны таттуу Эламан аргасы кетип баласы Төштүктү айтып жиберет. Төштүктүн жаны болгон өгөөнү кемпир коломтого таштап кетүүсүн айтат. Баласынын жанын ошентип Эламан сатып жиберет. Эламандын образын дастанда кошумча терс образ катары кароо керек. Анткени ал Төштүк менен бетме бет чыгып ачыктан ачык ага каршы чыкпайт. Нукура адам баласына тиешелүү, уулуна кара санаган ич күйдү, дүнүйөкор атанын образын берген реалистик образ. Атанын образы сюжеттик окуяларды чийелентип өркүндөтүп олтурат. Андан кийин **жети баштуу кемпирдин образы** сюжеттик окуяны улап негизги терс образдардын бири болуп көз алдыбызга тартылат. Кемпирдин образы мифологиялык, негизги терс образдардын бири. Жер алдынан Көкдөө аны жер үстүнө жиберип Төштүктү алып келүүсүн буюрат. Жогоруда айтып кеткендей кемпирдин кабары Зеркер кемпирдин айтуусу боюнча Эламан келин издеп жүргөн маалында дайын боло баштайт.

Жер алдында Көкдөө бар,

Ал Көкдөөнүн колунда
Өзүндө жети башы бар
Эң сыйкырчы карсаат
Кара тажаал кемпир бар.
Ай Эламан угуп ал!
Жети жылы быяктан
Жети баштуу куу кемпир,
Сырттан тууган Төштүктү
Эптеп колго алууга,
Жердин үстүн чалды дейт,
Бүтүн сырын Төштүктүн
Баарын билип калды дейт.

Бирок Эламан капарына албай койот. Капарына албаганы Эламандын өзү эле башына балээ үйүп алат. Эгерде зеркер кемпирдин сөзүн угуп ар бир нерсеге сак боло турган болсо сууда агып бараткан өпкөнү да укурук менен сайбайт эле. Кемпирдин өпкө кейипинде келиши кыргыз элинин илгертеден келаткан ишениминен калган. Жан алгыч сөзсүз бир нерсеге кубулуп адамдардын арасына келген. Бул ишеним теңирчиликтин калдыгы. Теңирчиликте карап көрсөк; асманда Теңир ата, Обо эне болгон, ал эми жер алдында жан алгыч Эрликтин дүйнөсү жашаган. Башкача айтканда жер алды кара-көр дүйнө болгон. Кыргыз элинин жана башка түрк элдеринин ишеними боюнча чындыктан сырткы сыйкырдуу дүйнө жана терс рухтардын бардыгы жер алдында жашаган.

Жер кабатты ээлеген Эрлик бар,

Жер астында эрлер бар,

Эчен түрдүү элдер бар,
Дөө менен пери бар,
Шыба менен чери бар,
Жаналгычы дагы бар,
Жан тескеген дөөсү бар.²⁷

Мына ошол жер алдынан жети баштуу кемпир жан алгыч сыяктуу жер үстүнө келип олтурат. Анын өпкө кейпин кийгени Эламанды торго түшүрүп, Төштүктүн жанын алайын дегени.

Боюнда жети башы бар,
Кемпир болуп калганы.
Жети баштуу ал кемпир
Көрсөтмөк болду кызыкты!
Салмак болду башына
Адам кылбас кызыкты.
Көргөзмөк болду зордукту,
Эламандын башына
Кылмак болду кордукту.(113 б.)

Ч. Валихановдун жазып калтырган баяндамаларында XIX кылымда да кыргыздардын жан алгычка ишенишкени жана ал мал жана канаттуу куштун кейпин кийип же жаратылыштын бир көрүнүшүн алып адам жанын алганы келет деп ишенишкени берилет.²⁸ Мындан сырткары ал эмгекте жез кемпир менен

²⁷ Джоокаева А. Мифологические пласты эпоса «Манас» в свете компаративизма: Дис. канд. фил. наук, - Бишкек, - 2004, 31-32 б.

²⁸ Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах, - Алма-Ата, - 1984, 210-211 б.

албарстыга эл абдан ишенгени айтылат. XIX кылымда мусулман дини жакшы эле кирип калган. Бирок ошого карабастан кыргыздар жез кемпирдин образын узун жомок кылып кышкы түндөрдө айткан. Ал токойдо же тоо-ташты аралап жашаган жана ал жака барган жолоочулардын жолун торогон. Мергенчилерге жолтоо болуп олжосун тартып алган тири укмуш кемпир же аял катары элестетишкен. Анын образы кыргыздарда ишенимге караганда мифологиялык жомок катарындагы каарманга жакын болгон. Ал эми албарстынын образы болсо чыныгы ишеним катары эл арасында жашаган. Ал төрөп жаткан аялдын же наристенин жанын алганга келип турган. Ал келгенде куучу деген шаман чакырылган, куучу албарстыны боз үй айланып кубалап улуу от жагып ырымын жасаган. Бул көрүнүш катарында кезиккен эмес, эл оозунда легенда катары айтылган. Бирок уктап жаткан адам кыйналса же наристе-балдар сырकोолоп калган болсо, кош бойлуу аялдар ооруп, түшүнөн адам чочуп ойгонсо албарсты келип басты деген ишеним болгон.²⁹

Бардык түрк элдеринин жомокторунан жана дастандарынан желмогуз кемпирдин образын көрүүгө болот. Желмогуз кемпирдин прототиптери жез кемпир, жез тырмак, жез тумшук жана албарсты болуп эсептелет. Алтай элинин “Маадай Кара” аттуу дастанында желмогуз кемпирдин мүнөзүн алган жез тырмак кездешет. Ал эми Хакас элинин “Каан перген” дастанында мергендин жолун тоскон жез тырмак да жез тумшук да чыга келет. Алардын образы желмогуз кемпирге окшош жана аткарган функциялары бирдей. С.М. Абрамзондун айтуусу боюнча “Бардык түрк элдеринде албарсты, жез кемпир, желмогуз кемпир жана жез тырмак менен жез тумшук кемпирдин образдуулугу окшош жана кээ бир жерлерде ролу менен алмашып калгандай, бирок түрк элдеринин бардыгында бар. Мейли ишениминде болсун мейли элдик оозеки чыгармачылыгында болсун.”³⁰ Мындай жез тырмак, жез тумшук аял же кемпирдин образы сырткы дүйнөдөн келген жана жинден бөлүнүп адам кейпин кийген жиндин образы катарында түрк элдеринде жашаган. С.М. Абрамзондун “Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары” деген эмгегинде Ф.В.

²⁹ Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах, - Алма-Ата, - 1984, 211-213 б.

³⁰ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи, - Ленинград, - 1971, 277 б.

Поярков да ушундай бүтүмгө келген. Умай эненин антиподу албарсты кара ниет жин болгон жана кыргыздан башка хакас, тува, татар, тажик элдеринде жашаган. Ал эми М.С. Андреев аныктагандай мындай жин аялдын образы татаал жана карама-каршы. Анын пикири (кээ бир изилдөөчүлөр кабыл албаган пикир) боюнча бул образ эң алгач төрөттүн эң байыркы кудайы болгон. Төрөттүн учурунда катышып кийин гана башка ишенимдердин таасири менен ал аял зыян кыла турган жин аялга айланган. М.С. Андреев ошондой эле бул жинди Умм-ус-сабиян деген (балдардын энеси) арабдашып кеткен атын келтирет. Окумуштуу мындай деп жазат: “Кайсы бир жерде бул жин-аял адам уктап жатканда келип, басып кыйнайт. Ал эми татарларда албарсты тандап алган эркеке аял түрүндө, аялга эркек түрүндө келет. Келип жүргөн адам чүнчүп ооруп, өлүмгө жакындайт. Сибирь чөлкөмүндөгү түрк элдеринде жолоочуларды жолдон адаштырат.” Ушуга байланыштуу Л.П. Потаповдун айтканы абдан кызыктуу. Ал мындай деп жазат: “Карахолдук тувалыктарда албарсты алтайлыктардагы жылаңач аял – тоонун жин ээсинен (Таг иси) эч айырмаланбайт. Ал мергенчилер менен аң уулоо учурунда ойнош болуп мергенчилердин олжолуу болушун камсыз кылат. Биз Алаша дарыясынын жогору агымына барган кезде тувалык мергенчилердин албарстылар менен ойнош болгон сөздөрдү бир канча жолу уктук.” М.С. Абрамзон бул маалыматтардан улам ар кайсы жин аялдардын функциялары айкалышып кеткендигин же болбосо бир эле жин аялдын образы ар кайсы жерде ар кандай ишеним жана ат менен бериле турганын айтып өтөт. Окумуштуу ушуну менен кыргыз демонологиясынын ар тараптуу жана көп персонаждуу болгонун белгилейт. Бирок буга көп токтолбостон окурманын жарыяланган гана изилдөөлөргө көңүл буруусун чакырып өтөт.³¹

“Эр Төштүктөгү” **жети баштуу желмогуз кемпирдин** образын карай келсек албарстыга да жез тырмак менен жез тумшук кемпирге окшошуп кетет. Алардын түпкү генетикалык-тарыхый байланышы тыгыз, жада калса бир түптөн чыккан сыяктанат. “Эр Төштүк” дастанындагы жети баштуу жез кемпирдин образын мифологиялык образ катары карап жатканыбыздын себеби да дал

³¹ Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, - Бишкек, - 1999,195-196 б.

ушунда. Ал эми жети башынын болушу жез кемпирдин образын дагы да күчтүү, сыйкырдуу, мистикалык каарманга айландырган. Гиперболалык сүрөттөөлөр жез кемпирдин Төштүк алдында жеңилбес, митаам бир жин-шайтандын күчүн алган каармандын образын тартат.

Нээти жаман пейли тар,
Пендеден андай жан чыкпайт,
Денеде жети башы бар,
Жансыз соку аты бар,
Бурулган бузук сөзү бар,
Жалаңкычтын өзү бар.
Эмгегиң кара төбөңө Төштүк!
Сени аңдыган кемпирдин,
Амалы артык, заары күч, (140 б.)

Баатырдын эрдиги, тапкычтыгы жана күчтүүлүгү кемпирдин мындай образы менен салыштырылып баатырдык образ дагы да терең ачылып олтурат.

Колуна тийсең, кылат түз, Төштүк!
Кемпирдин тийсең колуна,
Чумулдуң кара шоруңа Төштүк!
Таласа тарпты койчу эмес, Төштүк
Шимирсе канга тойчу эмес. (142 б. Чалкуйруктун сөзү)

Желмогуз кемпир акыры максатына жетип Эламандан Төштүктүн жанын сурап эски коломтонун түбүндө өгөөнү кайтарып отуруп калат. Ага Эламан кемпирдин айтуусу боюнча Кенжекеден алып таштап кеткен болот. Үйүнө барып өргөө алгандан соң Эламан Төштүктү журтта калган өгөөсүнө жиберет. Ошондо Кенжеке астын утурлап чыгып минген аты Чалкуйрукту, чайынген тонду берип узатат. Өзү сезгендей барса келбес жайга узатат. Коломтого жакындап барганда Чалкуйрук адамча сүйлөп коёндон жапыз болуп, Төштүктү жаш бала болуп бараарын түшүндүрөт. Кемпир амалкөйлүккө салып өзүнүн кемпирдик даражасын колдоно калат.

Эки жүз жашка келгеним.

Эрге кызмат кыла албайм,

Эңкейип өйдө тура албайм.

Турсам кайта отурбай

Белим калган мекчейип,

Көзүм калган чекчейип,

Карылыктын айынан

Отурамын окшоюп.

Бөкчөйүп өйдө туралбайм,

Турсам, мен отура албайм. (145 б.)

Төштүк кемпирди алаксытып кыздары келатканын айтат да, башын бура бергенде өгөөнү илип качат. Желмогуз кемпир сок билегин минип ийригин алып кууп жөнөйт. Төштүкө жетпесине көзү жетип ийригин алдына ыргытып жиберет. Жер ачылып Төштүк жер алдына кирип кетет. Төштүктүн душмандарынын эң негизгиси болгон Көкдөө менен жолугушуусу мына ошол жер алдына киргендигинен башталат. Желмогуз кемпир Көкдөөнүн оң колу катарында

Көкдөөнүн өлүмүнө чейин бардык сюжеттик окуяларда кездешет. Алгач Төштүктүн төрт маамытка кезигип дос болгонун айта өтөлү. Жейрен секиртпес Маамыт, Жер тыңшаар Маамыт, Куюн Маамыт жана Көрөгөч Маамытка кезигип алар менен достошот. Алар Төштүктү күтүп жүргөн болот. Алар кандайдыр бир сыйкырдуу күчкө ээ жана жер алдындагы дүйнөнүн жашоочулары болсо да баатырдын дос адамына айланат. Алардын Төштүккө жардам бергени Көкдөөнүн зулумдугунан тажап андан кутулууну ойлоп жүргөн эле жана Төштүктүн келип Көкдөөнүн жеңе турганын алдын ала билишкен. Андан ары жол тартып баратып жолборс, аюу жана кумурсканы өлүмдөн сактап калат да алар менен да достошот. Жаныбарлар да кийин жардамга келип турушкан.

Төштүк Көкдөөнүн кызы Күлайымга кезигет. Жер тыңшаар Маамыттын айтуусу боюнча аттын башындай алтынды кемпирге берип Төштүктү тезирээк алып келүүсүн сураныптыр. Ал мурунтан ашык болуп жүргөн экен. Төштүккө турмушка чыгууну ойлоп бирок атасы Көкдөөдөн коркуп аны Жеке тазга айландырып койот. Ал уй кайтарып жүрүп Көкдөөнүн байкабай калганына сүйүнүп Көкдөөнүн күчүн байкап жүрө берет. Көкдөөнүн өзүнүн уйчусу болот. Ал уйчу Кара тазды Төштүк чертмек ойноп өлтүрүп көмүп койот. Күлайым атасынын коркунучтуу кан экендигин Төштүккө айтып сүрөттөйт:

Менин атам Көкдөөнүн,

Эрдиги кыйын, заары күч,

Шек алдырып сен койсоң,

Эсил жандан күдөр үз.

Казып койгон ору бар

Кайнатып койгон шору бар.

Күн чыгыш менен күн батыш

Танаптап тартар тору бар.

Бир чокмору бир тоодой,
Балбандан канча зору бар.
Менин атам Көкдөөгө,
Келген адам көп болгон
Кеткен адам жок болгон,
Катылган эрдин шору бар. (172 б.)

Таз кылып Күлайым аркасынан ээрчитип алат. Аны көргөн Көкдөө чамынып койо берет. Мына ушул жерден эң негизги терс образдардын бири болгон Көкдөөнүн образы алдыбызга чыга келет. Жети баштуу кемпирди айдактаган, жин-перилерди кызматына жумшаган, калың элди бийлеген кан болот. Көкдөөнүн образы да гиперболалык сүрөттөөлөргө өтө бай жана кемпир сыяктуу анын образы аркылуу Эр Төштүктүн образы да терең ачылып, баатырдыгы артат.

Зордугу тоонун теңиндей,
Көрүнгөндү жегидей.
Тоодой тулпар ат минген,
Карагайдай камчы алган,
Кынсыз кылыч байланган.
Кышкы шамал, буркактай
Каары бетине айланган.
Төштүк, Төштүк болгону,
Төштүк атка конгону,
Көргөндө көңүл бөлүндү,

Ал Көкдөөнүн жанында
Кароолудай көрүндү.
Көк эренче жамынып,
Көрөр болсо Көкдөөнү
Көк жолборстой чамынып,
Көк болот чокмор колго алып,
Көк тулпар санга бир салып.
Төбө чачы үксөйүп,
Муруттары түктөйүп,
Каарданып күүлөнүп,
Күлайымга сүйлөнүп. (174 б.)

Көкдөөнүн образын тартууда мифологиялык элементтерди көрө алабыз бирок аны мифологиялык образ деп толук атоодон алыспыз. Анткени Көкдөө бардык баатырларга тиешелүү сүрөттөөлөр жана салттуу поэтикалык формулалар менен баяндалат. Дөөлөргө тиешелүү анын жалгыз көзү жок, кызы менен жубайы бар, эл бийлейт. Дөө сөзү Төштүктүн, Чоюн кулак алптын жана башка дастандардагы Манас, Курманбек, Кошой, Жолой баатырлардын келбетин сүрөттөөдө колдонулган туруктуу эпитет болуп саналат. Көкдөө Дөө болуп аталганы менен мифтик дөөлөрдү түшүндүрбөйт, тескерисинче “опол тоодой чоң” дөөлөрдүн (чоң, алп адамдын) элесин берет. С. Закиров белгилегендей кыргыз элинин феодалдык мезгилинде канкор, элин кыйнаган бай-манаптардан тажап Көкдөөнүн образына окшоштурушкан жана ага дагы кошумча апыртылуу сүрөттөөлөрдү киргизишкен.³² Албетте дастанды карап туруп Көкдөөнүн образын реалдуу турмуш-чындыгынан алынган образга жакын экендигин айта алабыз.

³² Закиров С. «Эр Төштүк» эпосунун варианттары жана идеялык - көркөм өзгөчөлүктөрү, - Фрунзе, - 1960, 42 б.

Бирок бул образ феодалдык замандан кыйла мурун жаралып тарыхый өнүгүү процесине дуушар болгон. Анын образы алгач мифологиялык болсо кийинчирээк реалдуу образдын мүнөзүн алган. Көкдөөнүн образын ушундан улам мифологиялык элементтерди камтыган реалистик образ жана эпикалык туруктуулукка ээ метафоралык образ деп атоого болот. Кара санатай, канкор, элин кыйнаган, жини жаман ачуулу, кыйын чыккандарды баса калган кол башчы же эл бийинин образын берип тургандыктан Көкдөө деген ат ага метафора катары гана колдонулган. Окумуштуу фольклорист С. Кайыпов да Көкдөөнүн образын мифологиядан толук ажырай элек экендигин айтат да кол алдындагылары: Жети баштуу желмогуз кемпир, Карадөө, Көктулпар, Жалгыз көздүү дөө сыйкырдуу күчкө ээ болгон толук мифологиялык каармандар болгондуктан Көкдөөгө да мифтик боёкчолорду берип тураарын мисал кылат.³³ Эр Төштүктүн эң негизги душманы Көкдөө болгондуктан мындан аркы сюжет чиеленип олтуруп кульминациялык чекитине жетет. Бирок ага токтолоордон мурун Көкдөөнүн кол алдындагы дагы бир мифологиялык образ - **жалгыз көздүү желмогуз** тууралуу айта кетели. Төштүк тазга айланып Көкдөөнүн уйчусу кара тазды өлтүрүп уйларын жайып жүргөн кезде ак сарайга туш болот. Ал ак сарайда жер үстүнөн алынган Быйты күң аттуу аялды кайтарып жалгыз көздүү дөө жашаган болот. Жакындап Төштүк барса коңурукту кош тартып катуу уктап жаткан болот. Быйты күң жүгүрүп келип желмогуз кемпир жер үстүнөн алып келип зордоп нике кыйганын айтып жанын куткаруусун суранат. Быйты күң жалгыз көздүү желмогуз туурасында айтып берет.

Алдыңда тоодой көрүнгөн

Ал Көкдөөнүн балбаны,

Алышса жанды түк койбойт,

Өлтүрбөсөң, түк болбойт.

³³ Кайыпов С. Проблемы поэтики эпоса «Эр Төштүк», - Ф.: - 1990, 49 б.

Тындым кылып койбосоң,

Сыйпалган балбан жан койбойт. (180 б.)

Бул мифологиялык терс образ кадимки жомокторубузда учураган жалгыз көздүү дөөлөрдүн элесин берет. Акылы кыска заары күч, айбан менен адамдарды ылгабай жеген жана көп күн уктабай жүрүп жети-сегиз күн тынбай уктаган мифтик персонаждын образын берет. Мындай дөөнүн жаны жалгыз көзүндө болот. Жирмунский “Манас” эпосун карап жатып “Отко койсо күйбөгөн, сууга салсаң чөкпөгөн жана атсаң ок өтпөгөн, замбирек огу жетпеген” деген жеңилбес күчүнө “формула неуязвимости” деген термин берген. Ал эми кийинчерээк баатырдын жеңиле турган таалуу жери болгон деп аны “условная неуязвимость” деп атайт. Мисалы Манастын таалуу жери төшү болгон. Дайыма ак олпокту кийип жүргөн.³⁴ Анын сыңарындай сыйкырдуу күчкө ээ болгон мындай фантастикалык каармандардын да таалуу жери (условная неуязвимость) көзүндө болгон. Аны менен согушкан баатыр дайыма көзгө сайып, өлтүрүп жеңет. Анын грекчеси циклоп болсо, скифтер аримаспу деп аташкан.³⁵ Бул образ кошумча терс образ болуп саналат да Көкдөөнүн балбаны катары сүрөттөлөт. Анын дастандагы аткарган функциясы маанилүү болбосо да сюжеттерди байланыштырып, Көкдөөнүн желдети катарында анын зоболосун көтөрүп олтурат. Төштүктүн Көкдөө менен беттешүүдөн мурун анын желдеттерин жеңип келе берет. Алардан бирөөсү жалгыз көздүү желмогуз. Бул образ менен эң негизги терс образыбыз Көкдөөнүн колу күчтүү жана адам баласы тең келе алгыс сыйкырдуу күчтөргө ээ экендигин айтып турат. Жалгыз көздүү желмогуздун сыпатталышы кыйла жупуну бирок баатырдын алы келе албай турган абалды сүрөттөйт.

Адам билбес сөзү бар,

³⁴ Укубаев Т.У. Кыргызский героический эпос “Манас” в свете историко-сравнительных исследований В.М. Жирмунского: Диссертация канд. фил. наук, - Б. - 2007, 98 б.

³⁵ Джоокаева А.Д. Мифологические пласты эпоса “Манас” в свете компаративизма: Диссертация канд. фил. наук, - Б. - 2004, 122-123 б.

Башында жалгыз көзү бар.

Жети күнү болгончо,

Жердин үстүн чалчу эле,

Жана дагы жети күн

Жердин астын чалчу эле.

Жана он төрт күн өткөнчө

Ушинтип уктап калчу эле.

Ал уйкудан ойгонуп,

Темир шиш колго алуучу.

Төөдөн төрттү саюучу,

Төрт төөнү кактап бышырып,

Абыдан тоюп алуучу. (180 б.)

Быйтынын кеңеши менен Төштүк жалгыз көздүү желмогузду көзгө сайып өлтүрөт.

Кара жанды аябай,

Жалгыз көздүн олуна

Муштап келип жиберди.

Көзгө темир тийгенде,

Көздөн суусу дыркырап,

Улук болсун, алп болсун,

Башы кетти быркырап,

Жаны чыкты чыркырап.

Тоо кураган эмедей

Уктаган көзгө сайдырып,

Тоңкоюп кулап кетти эми. (181 б.)

Ошентип Төштүк Быйтыны туткундан бошотуп уйларын айдап келип калат. Ал кезде Көкдөөнүн кызы Күлайым үч алманы жолука ороп булака салып койгон болот. Аны көрүп калган атасы эл акылмандарын жыйнап жоруп берүүсүн буюрат. Эч ким жандырмагын таба албай аялы акыры сырды айтат: “Биринчи алма чирип, экинчиси бузулуп үчүнчүсү бышып жетилген болот. Ал деген сенин кыздарың улуулары кара далы болуп, кичүүсү Күлайым бойго жетип турмушка чыкканга даяр болуп калган кези. Турмушка узатпасаң Күлайымдын жашы өтүп кетет, ал эми улуу кыздарың төрүндө кемпирге айланып олтуруп калат.” Көкдөө аялынын сөзүнө көнүп күйөө балдарды алдынан чубатууга салат. Улуусу Кандын уулу Канбачаны алма менен уруп тандап алат. Ортончусу Бектин уулу Бекбачаны уруп тандап алат. Күлайым эч кимди урбай карап тура берет. Эркек аттуулардын баары алдынан ары-бери чубап турат. Көкдөө ошондо дагы ким калды баарын ортого чыгаргыла дейт. Ошондо төрт Маамыт сиздин уй кайтарган тазыңыз калды дейт. Мейли алып келгиле дегенде, төрт Маамыт жүгүрүп барып Төштүктү күйөө балдардын арасына кошо салышат. Мына ошондо Күлайым алма менен тазды көздөй уруп калат. Көкдөө айкырып, каары чыгып тазга да тийчү беле деп айтат. Анда аялы сөзүңүзгө туруңуз берген антыңызды бузбаңыз деп көндүрөт. Мына ушул жерден Көкдөө менен Эр Төштүктүн карама каршылыгы күчөп сюжеттик окуялар чиеленип курчуй баштайт. Күйөөлөрүн сынамака Көкдөө кийик-теке, кулан атып келүүгө жумшайт. Тазга эч нерсе айттырбайт, аялы дагы көндүрүп ал канткенде кызыбыздын күйөөсү жибергин дейт. Төштүк болсо сарайга кирип сакасын өкчөп Чалкуйрука минип чайынгинди кийип жолго түшөөрдө алдынан кара буура чыга калат. Кара буура Көкдөөнүн атрибуттарынын бири. Буура Көкдөөнүн образынын терс тарабын күчөтүп, митаам, мыкаачы жана киши жанын аябаган каарман экенин дагы бир ирет көргөзүп өтөт.

Кызыталак Көкдөөнүн
Кыйын экен санаты,
Кыйыгына тийгенди,
Бул Буурага чайнатып,
Кыла берген адаты. (190 б.)

Төштүк буураны жеңип аң уулоого чыгат. Ал кийиктерди атып келатса Канбача менен Бекбача утурлай чыгат. Алар эч нерсе аталбай куру кол кайтып келе жатышкан болот. Алар Төштүктүн бөлүшүүсүн суранышат. Төштүк көчүктөрүнө тамга басып олжосун аларга берет.

Көкдөөнүн кийинки сыны чаар жылкынын кырк жыл бою тууп, жоголуп кеткен кырк кулунду таап келсин дегени эле. Казынасын ачтырып кымкап тондон кийгизип, мыкты тулшпар мингизип, Төштүктү унутуп койот. Кутулуштун амалын издеп турган Көкдөөнүн сүрөттөлүшү жакшылык кылганды билбеген адамдын элесин дайыма берип олтурат.

Мына ушинтип күйөөлөр,
Кызмат кылып берсин де.
Каарым келип какайдым,
Казыр табам дарысын.
Көргөзбөсө кулунду,
Такыр кырам баарысын
Кан аккан кызыл кылычтын
Алты мизин чубатам,
Алганда кын чуулатам.

Күүлөнгөндөн сүйлөнүп,
Кызыталак ал Көкдөө
Түн жалаңкыч түрдөнүп,
Берендиги белгилүү
Бейли тардын өзү экен.
Шылтоолоп чаар бээсин,
Туткабы кармап ал Көкдөө
Күйөөлөрүн таптакыр
Кыра турган кези экен.
Кыла турган себеби,
Кыялы бузук, заары күч,
Ал Көкдөөдөн күдөр үз.
Беттеп беңде баралбайт,
Беттешкен жеңип алалбайт.
Каарданып сүксөйүп,
Көкдөөнүн жини кармады. (198 б.)

Төштүк Күлайым атасынан алып берген кашаң атты төрт Маамыты менен союп жеп этине тоюшат. Жер тыңшаар Маамыт Алп каракуш бүгүн чаар бээнин кулунун илгени камданып калганын айтат. Төштүк чаар бээнин кулунун кайтарып жатып калат. Аңгыча алп кара куш учуп келип кулунду илип кетет. Төштүк аркасынан кубалап барып чынар тереке туш келет. Чарчаган баатыр көлөкөлөп уктап калат. Уйкусун кандырып турса шуулдаган дабыш чыгарып ажыдаар чынар терек менен өйдө көздөй сойлоп бараткан болот.

Мүйүзү бар башында,

Токсон кулач узуну,

Бир ажыдаар көрүнөт,

Жыты сасык, өңү чаар,

Өлчөсө болбойт мындай жан.

Алпкаракуш баласын

Билип калган кези экен. (206 б.)

Төштүк ажыдаарды өлтүрүп алп каракуштун балдарын өлүмдөн сактап калат. Энесинен Төштүктү балдары канатына катып алышат. Алп каракуш учуп келип конгондо балдары жакшыны биринчи көргөзөлүбү же жамандыбы дейт. Жаманды дегенде ажыдаардын башын көргөзүшөт. Куш дароо жутуп алат. Жакшыны деп Төштүктү ортого түртүшөт. Аны куш жутуп алат. Балдары чырылдап энесин кустурганга шашат. Төштүк кырк кулунду сурайт. Кырк кулун кырк тулпарга айланганын жана аларды багып жатканын Алп каракуш айтып, Төштүкө тапшырат. Бир тал канатын жулуп башыңа кыйын иш түшкөндө түтөт дейт. Мурункудай эле Төштүк таап келгенин Канбача менен Бекбачага берип жанбашына тамга койдуртуп алат. Бардыгы кайтып келген соң Төштүк Көкдөөгө жарыя кылып Канбача менен Бекбачанын тамгасын көргөзүп тулпарларды, кийиктерди өзү олжолоп келгенин айтат.

Таз болуп кубулуп жүргөн Төштүк экенин билгенден кийин каары чыгып Төштүктү сынга жыгып жайламак болот. Көкдөө жети мөөрөй койот. Биринчиси тоодой болгон ташты кийиз балта менен чабуусун буюрат. Ушул жерден достору төрт Маамыт жана Конокбай келип коркпостон чаба берүүсүн айтышат. Төштүк күчүн топтоп чапканда тоодой болгон кара таш бөлүнүп эле жатып калат. Биринчи мөөрөй Төштүктүкү болот. Көкдөөнүн Көк тулпары менен Чалкуйрук ат чабышка түшүп Төштүктүн аты марага биринчи жетет. Көкдөө жөө желдетин жөө жарышка түшүрүп төрт Маамыты менен кошо Төштүктү жеңип алам деген ойго

келет. Калың калкка жарыялап эгерде Төштүк тарап жеңилген болсо баарынын башын бирдей алам деп айтат. Анын оң колу болгон жети баштуу жез кемпир Жейрен секиртпес Маамыт менен Жөө желдетти айдактап келип жарышка түшчү жерге келип койо берет. Сыйкырдыгына салып үч жолу үйлөп Жейрен Секиртпести эки күнгө уктатып салат. Уйкудан ойгонгон Маамыт чуркап жөнөйт. Бирок Жөө желдетти кубалап жетип келип мөөрөй дагы эле Төштүкө тиет. Көкдөө жеңе албай жатканынан айласы кетип тааруу менен кумду аралаштырып таштатып күн көтөрүлгөнчө өз-өзүнчө бөлүп коюсун айтат. Шыпылдаган баягы кемпир аралаштырып суюк кылып жерге чачып жиберет. Төштүк кумурсканы чакырып, ал кумурска болсо бир үйүрдү ээрчитип келип данды бөлүп кетет. Андан соң Көкдөө жолборсун, аюусун Төштүк менен күрөштүрүүгө салат. Төштүк достору болуп калган өзүнүн жолборсу менен аюусу жардамга келип жеңиш алып беришет. Ошондо Көкдөө айласы кетип ичи тарып, Төштүктүн көзүн кантип тазалайм деп турганда кырк кулактуу казан оюна түшүп, Төштүктү ошого жиберет. Жетинчи мөөрөй чечүүчү болот. Ушундан эле Төштүк жеңилсе өзүнүн, досторунун башы кетээрин билет. Ит ичпеген Ала көлдүн түбүндөгү казанды алып берүүгө Чалкуйрук жардам берет. Бараткан жолдо ал адамча сүйлөп көл түбүнө мен кирейин, сага алдыраар эмес. Ал казан каары күчтүү балбандай алышат, мен алышып көрөйүн. Эгерде ак көбүк чыкса мени тирүү чыгат деп эсепте, кызыл көбүк чыкса өлдү деп эсепте. Чалкуйрук үч күн үч түн алышып көл түбүнөн чыкпайт. Үчүнчү күн дегенде кызыл көбүк оргуштап аркасынан ак көбүк чыга келет. Көп өтпөй куйругун сүйрөп Чалкуйруктун өзү чыгат. Өзү менен кошо Төштүктүн жаны болгон өгөөнү ала чыгат, көрсө кемпир өгөөнү казан алдына бастырып салган экен. Көкдөө муну билип өгөөнү бербеген казан Төштүктү басып өлтүрөт деп Төштүктү казанга жумшаган. Чалкуйрук көк шиберге жатып оттоп, этине толуп турганда жер тыңшаар Маамыт жер тыңшап, Төштүкө Көкдөөнүн дагы бир амал ойлоп камдатып жатканын айтат. Ошол маалда Көкдөө Карадөөнү Төштүкө тукуруп камдап жаткан болот. Казан учуп келип Көкдөөнүн шаарын басып, жети баштуу желмогуз кемпирди сексен бөлүп чаап кеткен экен. Энеңдин өчүн ал, көзүмө көргөзбөй өлтүрүп тындым кыл деп Карадөөгө тоодой болгон боз ат мингизип, соопкут кийгизип жиберет. Карадөө Желмогуз

кемпирдин уулу, Көкдөөнүн кол алдындагы желдети эле. Кошумча жана мифологиялык терс образдардын бири Карадөө Төштүктү утурлап чыгат. Төрт Маамыты Карадөөнү көздөй найза сунуп чыгышат. Бирок алар дароо жеңилүүгө учурап калат. Карадөө боз баштыкты жерге таштап ким эңип алса ошонун баатыр болушун керек, мен ошол баатырыңар менен жекеме жеке чыгам, эңип алган мөөрөй аныкы болот деп айкырат. Төштүк жердеги баштыкты бели беш ийилип, асманга беш чыгып туруп көтөрүп кеткенде Карадөө эңе албаган баатырдын башын кыя чапканын айтып Төштүктүн күчүнө таң калат. Найза сайыш, күрөш менен жамбы атышка жекеме жеке Төштүк өзү чыкмай болот. Көкдөө баш болгон анын жан жөкөрлөрү менен калың эл карап турат. **Карадөөнүн образы** жалгыз көздүү дөөдөн айырмаланып турат. Ал көбүрөөк балбанга же согушка кыйын келген алпка окшош. Бирок сүрөттөлүшү боюнча жомоктогу дөөнүн образын чагылдырат.

Зордугу тоонун теңиндей,

Ким көрүнсө жегидей,

Карадөө балбан дечү экен,

Бир жылдык жечү тамагын

Бир күнү барып жечү экен.

Калк чуркурап баарысы,

Карадөө балбан дечү экен. (276 б.)

Карадөөнүн образы дөөнүн образына жакын келген чоң алптын элесин берет. Анын мифологиялык образ катарында жети баштуу желмогуз кемпирдин баласы болгондугу дагы бир айгинелеп турат. Анын күчү бардык дөөлөргө тиешелүү зор бир күчкө ээ. Сүрөттөлүшү кадимки эпикалык каарман-баатырларга тиешелүү (салыштыруу көп орунду алган) сүрөттөөлөргө бай. Айрыкча эпикалык каарманга тиешелүү салыштыруулар Карадөөнү сүрөттөөдө пайдаланылган, мындан

сырткары гиперболалык салыштыруулар менен баяндалат. Карадөөнүн образы эволюциялык өзгөрүүгө учураган кадимки дөөнүн образынын элесин берет.

Сыягына караса,
Мурунуна караса,
Борчуктуу тоонун бородой,
Кайраты бийик, заары күч,
А каапырга жолуккан,
Кайран жандан күдөр үз!
Арбайыңкы колуна
Чапчып алса тим эле,
Адам уулу киргидей.
Жалынган менен болбостон,
Жаның чыккан ал каапыр
Тытып-тытып ийгидей.
Каш-кабагы каапырдын
Белестүү тоонун буткулдай,
Кармалашкан адамды
Ат тону менен тим эле,
Кармап алып жуткудай.
Канжардай тиши калкайган,
Чоңдугу тоодой даңкайган. (277 б.)

Кара дөөнү женгенден соң Көкдөө качаарга жер таппай калдастай түшөт. Ал кол топтоп Төштүктү күтүп жаткан болот. Алар кезиккен жерде күндөп түндөп урушуп, Төштүк Көкдөөнүн балбандарын далай жыгат. Ага жардамга Конокбай менен төрт Маамыты жанында салгылашып турат. Алардын баарын кыргандан соң Көкдөө менен Төштүк чабышып жекеме-жеке чыгат. Мына ушул жерден дастандын кульминациялык чекитине жетет. Негизги терс каармандардын бири болгон Көкдөө акыры Төштүк менен бетме-бет чыгып олтурат. Төштүктөн далысына найза жеген Көкдөө керээзин айтып Төштүктөй тири укмуш баатырды мурун көрбөгөндүгүн айтып, желмогуз кемпиринен, Карадөө менен Жалгыз көздүү балбандарынан айрылганын армандап, кырк кулактуу казанынын бөйрөгү жулунуп жараксыз калганын айтат. Ошондо Төштүк берилип келип башын кыя чаап өтөт, Конокбай так жүрөкө сайып өтөт. Эл чуркурап Төштүккө кайрылат: “Каныбыз акмак болсун, бегибиз акмак болсун. Бирок элде эмне жазык?”. Төштүк Конокбайды кан тактыга көтөртүп таажы кийгизип, эл бийлегенге койот.

Көкдөөнүн образы жогоруда айтып өткөндөй мифологиялык элементтерди камтыган реалистик образды чагылдырып өттү. Анын өлүмү Төштүктүн баатырдыгын даңазаласа, экинчиден эзилген элинин Көкдөөдөн кутулганы болду. Көкдөө жана анын сыйкырдуу желдеттери менен чабышканы Төштүктүн өлүм албаган теңдеши жок баатыр экендигин айгинелеп турат. Ал тургай анын айткан монологунан бул нерсени таасын байкоого болот.

Билеги жоон, таш жүрөк,

Миң дөөнү аман коёбу?

Бул өңдөнгөн бадирек

Дегенине көнбөсөң,

Журт багынып бербесең,

Кашайта көздү ойгудай,

Калтырбай жанды сойгудай,

Кыргын кылып баарыңды,
Кызык кылып талкалап,
Кыйын кылып салгыдай. (290 б.)

Төштүк жерге кайтаар убактысы болгонун айтып, достору менен коштошот. Ал бир тал жүндү тутантып Алпкаракушту чакырат. Алпкаракушка эт менен суу берип олтуруп жер үстүнө жетет. Аз гана калганда эт түгөнүп калып Төштүк сан этинен бөлүп берет. Жер үстүнө чыгып бир чынар теректин түбүнө өргүү алып жатып калат. Ошол маалда алтын мүйүз ай бугу алдынан чыгып кача берет. Төштүк аны кууп келип, атып алат. Этине тоюп жатып калат. Уктап жаткан кезинде кулагына чың-чың деген үн чыгат. Ойгонуп барып караса ордун түбүндө өлүк жаткан болот. Ал куурап калган өлүктүн сөөгү адамча сүйлөнүп ордон чыгаруусун суранат. Өлүктү ордон алып чыгып жанын тиргизип, эт шорподон көп берип адамга айлантат. Дастандын сюжеттик чечилиши мына ушул чыга келген: өлүк болуп, андан соң **Чоюнкулак** алпка айланган терс каарман менен бүтөт. Эт-этине толгон Чоюнкулак алп ичинен кара санап Төштүккө ич-күйдүлүк кылып арам ишке бармай болот.

Чоюнкулак капырдын
Ичи душман сырты эл,
Ааламдан чыкпай мындай көр.
Кээде кырда кээде үйдө,
Конуп жүрдү Чоюн алп.

Бул каармандын образы дастанда реалистик, кошумча терс образ болуп саналат. Анткени анын Төштүккө жакшылыка жамандык менен мамиле кылганы жана ич күйдүлүк, кара-санатай мүнөзү адам баласына тиешелүү терс көрүнүштөрдөн. Чоюнкулак алптын образы башка терс образдардан айырмаланып турат. Көкдөө,

Карадөө, Жалгыз көздүү желмогуз менен Жети баштуу кемпирдин ички жана сырткы сүрөттөлүшү терс болгон, алардан бир дагы жакшылык учкунун табууга мүмкүн эмес эле. Ал эми Чоюнкулактын сырткы портрети Төштүкө жакын, күйгөн, дос жана баатырдын келбетин кийген оң каармандын образын чагылдырат. Ал эми каармандын ички дүйнөсү образдын чыныгы бетин - терс жагын сүрөттөйт. Анын образы Айсалкындын образына окшошуп кетет. Бирок Айсалкын Төштүктү жакшы көргөн, өзүнө гана ыйгарылбаганына ич күүдүлүк кылып каргап коёт. Ал эми Чоюнкулак алп Төштүкө өзү кол салып, ай-талаага таштап аялдарын олжолоп жөнөп кетет. Чоюн алптын бекерчиликтен эригип, Төштүкө кара санап, анын тилинен чыгып турганы образдын кыйла реалдуу көргөзүп турат. Анын “алп” деген метафоралык аты күчтүү, чоң кылып көргөзүп Чоюнкулактын терс жагын дагы да баса белгилейт. Анткени алп болгон баатырлар күчүн оң жака жумшап, душмандары менен күрөшүп же жакындарына пайда алып келген эрдиктерди жасаган. Ал эми Чоюнкулактын “алптыгы” карасанатай ишке жарап олтурат да терс көрүнүштүн себепчиси катарында баяндалат.

Кагышканды кармаймын,

Алышканды жалмаймын,

Беттешкенди жутамын,

Мелдешкенди утамын.

Кармаша кетсе, Төштүктү

Катыны менен соромун,

Каары жандан башкача

Мен Чоюн алп боломун.

Кызыталак Төштүкө

Урушту мыктап кылайын.

Урушпай кантип турайын?

Бул Төштүктү жоготуп,

Анан кийин тынайын. (307 б.)

Төштүктү жеңип Чоюн алп талаага таштап кетет. Алпкаракуш келип Төштүктү сугунат да кайра кусуп тирилтет. Төштүк Быйты күң суу алып жатканда барып андан кабар алат.

Каарды катуу билгизет,

Үч убак уруп токмоктоп,

Колуна түшкөн биздерди

Куу мамыга мингизет.

Жети күн желип жортуучу,

Чоюнкулак каапырың

Жети күн уктап жатуучу. (316 б.)

Төштүктү Быйты күң ээрчитип келип Күлайым экөө үй түбүнө ор казып катып коюшат. Алар амал издеп Күлайым төрөгөн баланын көчүгүнөн чымчып ыйлатып коёт да Төштүк орго жатып калат. Бала бар-бар ыйлап басылбайт. Ошондо Чоюн алп эмнеге ыйлап жатканын сурайт. Быйты күң баласы атасы менен кошо жаны жан болоорун, чоңойгондо жөлөк болоорун айтат. Анда Чоюн алп жибип баласына сырын айтат. “Алтын кудуктан суу ичкен жети аркар бар. Ал аркардын арасында кара аркар бар. Кара аркардын ичинде сандык бар, сандыкта жети кара кучкач бар дейт. Ошол менин жаным”. Аны уккан Төштүк эртеси Чоюн алп кеткенден кийин алтын булака барып жети аркардын ичинен кара аркарды атып алат. Андан сандыкты ачып жети кучкачтын башын бураарда Чоюн алп пайда болот. Алтоосунун башын бурап ыргытып, акыркысын Быйты күңгө берет. Быйты күң Чоюн алптын жалбарганына карабай кучкачтын моюнун толгоп ыргытат.

Терс каармандын өлүмү ушуну менен аяктайт. Алптын жаны кучкачта болуп аны тапканга чейин жеңилбес болгону мифологиялык образ экендигин толук айгинелебейт. Анын мынчалык күчтүүлүгү Төштүкө тең болуп, Төштүктүн баатырдыгын дагы бир ирет аныктап турганы. Төштүктүн да жаны өгөөдө эмеспи.

Чоюнкулактын жаны кучкачта сакталган мотив бир топ элдердин оозеки жанрында кезигет, бироз өзгөчөлүктөрү менен. Демек Чоюнкулактын образы жомоктук жанрдан эпоско өткөн жана эпосто реалистик каармандын сапатын да алган образ катары белгилүү болуп турат. Бирок жомоктун сюжеттик мотиви: адамдын жаны кушта сакталуусу кеңири тараган туруктуу баяндама, ошондой эле мотив түрк элдеринен башка орустун жомокторунда да кездешет. Жыйынтык катары Чоюнкулак алп мифологиялык элементтерди алып жүргөн реалистик образ катары терс сапаттарынын көп болушу менен айгинелейт.

Бардык эпикалык дастандарга тиешелүү болгон акыркы сюжет жакшылык менен аяктайт. Баатыр эл-жерине кайтып келет. Алгач аны жакындары тааныбай андан соң апасы менен Кенжеке далысындагы калынан тааныйт. Анын Төштүк жер алдында жети жыл жүрүп көргөн билгендерин айтып берет. Кайгы менен муңдан өлөйүн деген Эламандын жүрөгү өзүнө келип, көңүлүн кайра оңолтуп атына чоң той берет.

С. Каралаевдин бул варианты Төштүктүн тою менен бүтөт. Ал тойдо чогулгандардын арасынан “Манастагы” кандар да болот. Ошол тойдо отуруп Алабек, Үрбү, Айдаркан уулу Эр Көкчө, Буудайык уулу Музбурчак, Кокон ханы Козубек, Анжыян каны Сынчыбек, Маргалаңдан Малабек, Жанаалы, Карач, Акун кан, Шыгай кан, Эштектердин Жамгырчы оолугуп Манасты барып чапмай болушат. Беш жүздөн кол чыгарып камданып калганда Кошой жол торой чыгып оолуккан колду токтотот. Төштүк ага кошулуп он эки кандын Манастан мурун калмак менен кытайдан көргүлүктү көрүп туш-тушка чачылганын эстетип ага катылган адам оңбосун эскертет. Бирок он эки кандын ичинен жети кан чыгып (жогоруда санап өткөн) Кошойду укпастан Манасты көздөй оолугуп жөнөшөт.

С. Каралаев Төштүктүн башы менен аягын “Манас” дастаны менен байлаган. Башында Көкөтөйдүн ашы менен баштаса аягы Төштүктүн тоюнда олтурган кандардын Манасты көздөй жөнөгөн жүрүшү менен аяктаган. Айтуучу сюжеттик окуяларды мыктап байланыштырып айткан жана андагы терс каармандардын образдарын мыктылап сүрөттөп тарткан. Терс образдардын көркөм сыпатталышы ички жана сырткы портреттик сүрөттөөлөргө, салыштырууларга жана апыртылган баяндоолорго бай. Терс образдардын дастанда алган орду терең маанилүү, Төштүктүн баатырдык образын ачууда абдан чоң роль ойнойт. Муну менен аткарган функциясы жана мүнөзү ачылып, С. Каралаевдин салттуу поэтикасын көрүүгө болот.

“Эр Төштүк” дастанындагы терс образдардын бөлүнүшү:

1. Терс образдарды карап жатып баардыгын образдын жанрдык модификациясына жараша бөлүнүшүндө эпикалык образдарга тиешелүү экендигин байкадык. Анткени бул каармандар калыптанып калган жана элдик оозеки чыгармачылыктын мотивине сугарылган дастандын каармандары. Мындай каармандардын образын башка эпостордон да көрүүгө болот. Муну бул илимий иштин экинчи бөлүмүндө ачык көрө аласыздар.

2. Сүрөттөө өзгөчөлүгүнө жараша:

Реалистик терс образдар: Эламан, Көкдөө, Чоюнкулак (мифологиялык элементтерди алып жүргөн реалистик образ).

Мифологиялык терс образдар: Жети баштуу желмогуз кемпир, Жалгыз көздүү желмогуз, Карадөө, Айсалкын.

3. Терс образдардын аткарган функциясына жараша:

Негизги терс образдар: Көкдөө, Жети баштуу желмогуз кемпир, Карадөө

Кошумча терс образдар: Айсалкын, Эламан, Жалгыз көздүү желмогуз, Чоюнкулук алп.

4. Метафоралык терс образ болуп Көкдөөнүн образы саналат. Көкдөө болуп атанганы менен жомоктогу мифологиялык дөөнүн образын эмес, эл бийлеген зөөкүр кандын образын берип турат. Анын турпаты гана дөөлүк сүрөттөөлөргө салыштырылганы болбосо, жасаган иш-аракети жана жеке мүнөзүндөгү сапаттар реалдуу каармандын терс сапаттарындай чагылдырылган.

2. Терс образдардын көркөм эстетикалык өзгөчөлүктөрү (көркөм сөз каражаттары аркылуу талдоо)

Терс образдардын дастандагы ордун аныктоодо анын көркөм сыпатталышын кароо керек. Ар бир образдын эстетикалык өзгөчөлүгү болот. Ал өзгөчөлүк менен образдын өзүн жана дастандын көркөмдүгүн тааныйбыз. Образдардын көркөм-эстетикалык мүнөзүн кароодо көркөм сөз каражаттары менен талданат. Мындан сырткары салттуу поэтикалык формуласы дагы каралат. Биринчи бөлүмдүн биринчи бөлүгүндө белгилеп өткөн терс образдардын ар бирөөсүнө дастандагы сүрөттөлүшү боюнча мүнөздөмө берилгенден кийин алардын образын ачкан терс жана карама-каршы сапаттарын жана көркөм эстетикалык өзгөчөлүгүн аныктоодо көркөм сөз каражаттары (метафора, метанимия, эпитет салыштыруу, гипербола, аллегория, диолог, монолог) менен талданды. Салттуу поэтикалык формулага мүнөздөмө берүүнү чечтик. Анткени поэтикалык формулалар эпосту жараткан жана биздин заманга жеткирген ар түрдүү доорлордо жашап өткөн гениалдуу айтуучулардын эмгегин жеңилдеткен, эпосту системалоо, анын сюжетинин бузулбай сакталуусу жана аны ирети менен берүү, ошондой эле аны эске тутуу, импровизациялоо мүмкүндүгүн жогорулаткан. Окумуштуу А. Сыдыков бул тууралуу мындай деген: “Элдик эпикалык дастандарда колдонулган көркөм каражаттардын арсеналында айтуучулардын бир муунунан башка муунуна дээрлик өзгөрүүгө учурабай өтүп келе жаткан туруктуу поэтикалык фразалар (илимий адабиятта алар “туруктуу формулалар”, “эпикалык клише” деп аталып жүрөт) маанилүү орунду ээлейт. Бул кылым бою чегеленген фразалар угуучуну эң үнөмдүү поэтикалык каражаттар менен заматта эпос чагылдырган дүйнөгө алып кирип кетүүгө мүмкүндүк берет”.³⁶ Поэтикалык формула айтуучунун профессионалдык өзгөчөлүгүн

³⁶ К типологии тюркского фольклора (Кыргызско-алтайские фольклорные связи), - Б.: - 1995, 23 б.

аныктоодон мурун каармандардын сүрөттөлүшүндө, портреттик мүнөздөмөлөрүндө, атрибутивдик сапаттамаларында даяр көркөм каражат катары жардамга келет. Анын курамынан кадимки көркөм сөз каражаттарын (эпитет, салыштыруу, гипербола, метафора) да кездештирүүгө болот.

Окумуштуу Жамгырчиева Г.Т. “Манас” эпосундагы баатырдык мотивди карап жатып поэтикалык формуланы А. Сыдыковдон (үчкө бөлүп караган) айырмалап жетиге бөлүп караган.

1. Баяндагыч формулалар (айтуучунун автордук баяндоо речи)
2. Портреттик мүнөздөмө формулалар (Ички жана сырткы сапаттарынын мүнөздөлүшү)
3. Атрибутивдик формулалар (курал-жарак, жоо кийимдери, предметтеринин сүрөттөлүшү)
4. Согуш көрүнүшүнүн сүрөттөлүшү
5. Формула сентенциялар (чакан лирикалык чегинүү)
6. Жардамчы формулалар
7. Каармандардын речиндеги кайрылуу формулалары.³⁷

Жогорудагы бөлүнүшү боюнча “Эр Төштүктөгү” терс образдардын көркөм сүрөттөлүшүн талдоону туура деп таптык. Анткени терс каармандардын образын толук ачканга жана көркөм эстетикалык өзгөчөлүгүн аныктаганга жардам берет. Эскерте кетүүчү нерсе “Эр Төштүктүн” тексти төмөнкү булактан алынды.³⁸ Жалаң текст менен иштөө болгондуктан сноска бербестен беттерин гана белгилеп өттүк.

Айсалкын

Перинин кызы. Оо дүйнө менен бул дүйнөнүн эшик алдын кайтарып чынар теректе жашап кетип турат. Канат байлап учат. Колунан көөрү төгүлгөн уз,

³⁷ К типологии тюркского фольклора (Кыргызско-алтайские фольклорные связи), - Б.: - 1995, 27 - 28 б.

³⁸ Эр Төштүк.-Китепте: Эл адабияты сериясы. 2 том.-Б.:Шам басмасы.-1996.

чырайы сулуу эрининде сөөлү бар, тилинде жаман сөзү бар. Төштүктүн акыреттик жары. Алдын ала биле турган жайы бар. Күн жаадырган жайчы жагы да бар.

Чыдамкайлык сапаты:

Касиети Салкындын

Эң башкача болуптур,

Элемандын Төштүгүн

Сегиз күнү санат тозуптур. (метан., көпкө күткөн)

Алдын ала көрө билүү жана көкбеттик сапаты:

(Гиперболалык салыштыруу басымдуу)

Төштүктүн сырттан экенин

Ал Айсалкын билиптир.

Кыяматтык тийүүгө, (метан., түбөлүк, акыреттик жар болууга)

Жети күн доорон сүрүүгө,

Эбедейи эзилип, (порт. мүнөз. фор., баян. фор.)

Эт тырмагы созулуп,

Эрте сөзү кеч болуп,

Эки көзү төрт болуп,

Ашык болуп абыдан,

Өрттөнгөн жүрөк басылбайт, (салт. поэт. фор., баян. фор.,

Умачтай көзү ачылбайт. порт. мүнөз. фор.)

Элемандын Төштүгүн

Эптеп жүрүп көрүүгө,

Көрбөс болсо Төштүктү

Каза таап өлүүгө,

Беризаттын өзү экен. (53 б.)

Алты айчылык болорду (гипербола)

Азыр биле берүүчү

Керемети бар экен.

Ургаачынын узун экен (54 б.)

Айсалкындын келбети:

(Гиперболалык салыштыруу басымдуу)

Төбөсүнө кийгени

Алтындан кылган такыя,

Кызыктырат Төштүктү

Кыңшылаган шуркуя.

Моймолжуган бейбактын

Ботодой кара көзү бар, (салыштыруу)

Байкап турсаң, бейбактын

Балдан ширин сөзү бар.

Мелтиреген бейгаалай,

Айсалкын болгон нур кызы. (эпитет)

Бура тартып сүйлөсө,

Булбулдун үнү үндөнөт, (салыштыруу)

Самсаалаган саамайы

Тотунун жүнү жүндөнөт.

Ак тамагы балкылдап,

Айдай бети жаркылдап, (55 б.)

Мистени көр, тишин көр,

(сальш., гипербола)

Коенду көр, белин көр,

Балдан таттуу сыпсылык,

Байкушундун кебин көр. (55 б.)

Ургаачынын узумун,

Сыйкырчы бери кызымын!

Каргышым ката болбогон,

(каар. речин. кай. фор. монолог.)

Кашайгырдын өзүмүн! (56)

Сыйкырдуу күчү:

Бендеден чыкпайт мендей жан,

Ээринимде сөөлүм бар

Каргышым ката болбогон,

Катылган адам оңбогон. (57 б.)

Деп ошентип Айсалкын,

Албан түрдүү кеп айтып,

(баяндагыч фор., порт. мүнөз. фор)

берилерче дуба окуп,

Күндү кыйын жаадырды. (59 б)

Суук борон салдырып,

Төштүктүн көөнүн калтырып,

Караса көзгө илинбей,

(баяндагыч. фор., порт. мүнөз. фор)

Кайыптын кызы бейтаалай

Кай кеткени билинбей. (59 б.)

Байкуш бейбак канетсин,

Беринин кызы бейтаалай

Бек толгоо тартып, ичи ооруп.

Чыңырып ыйлап чыркырап,

(баян. фор., порт. мүн. фор)

Чындап эми Айсалкын,

Мунажат-кылып буркурап.

Он эки мүчө, кырк тамыр

Таптакыр ооруп зыркырап.

Көңүлү кетип бөлүнүп,

(салт. поэт.фор.)

Көзүнүн жашы төгүлүп,

Арка чачы бөлүнүп,

Ажал жетип ошондо,

Өлүүчүдөй көрүнүп. (106 б.)

Айсалкындын Кенжеке менен болгон диалогу

Какшыктын куттук сөз аркылуу берилиши:

Минген атың Чалкуйрук,

Кутмаарек болсун, кут болсун, долу!

Кийген тонун Чайыңги

Кутмаарек болсун, кут болсун, долу!

Тийүүчү эриң эр Төштүк,

Бир өзүнө жуп болсун, долум! (106 б.)

– деп Кенжекеге тийиштик кылат. Ошондо Кенжеке каяша айтып кагып, жообун берет.

Астымдагы Чалкуйрук,

Атакем берди, мен миндим,

Сеникин тартып алдымбы, долу?

Жетелегеним чаар инген

Атакем берди, мен алдым,

Сеникин тартып алдымбы, долу?

Менин күйөөм эр Төштүк

Атакем кошту, мен тийдим,

Сеникин тартып алдымбы долу? (106-107 б.)

Бул мисалда эки аялдын акыйнек түрүндө бири-бири менен айтышканы эпосто монолог аркылуу берилип турат. Айсалкын Кенжекени “Кут болсун долу”, деген рефрен-кайталоо менен анын ичкүйдүлүк какшыгын күчөтүү үчүн айтуучу ушундай ыкты колдонсо, ошондой эле Кенжекенин жообу да ушуга окшогон кайталоо ык менен “Алдым долу”, “Алдыңбы долу” деп эки ортодогу монологдун көркөм касиетин күчөтүп, ыргактуу түрдө сүрөттөөнүн стилдик ыкмасын уламдан - улам градация түрүнө өткөнүн көрөбүз.

Кыргыз дастандарында каргыш жанрынын кездешүүсү типтүү көрүнүш. Айсалкындын каргышы тике жана таамай айтылып, бирок Кенжеке аркылуу Төштүктү каргап койгон болот.

Тике айтылган каргыш:

Жети жылы саргарып,

Тирүүлөй жесир болуп кал, долу!

Өлбөй-житпей кайрылчы, долу,
Сырттаныңдан айрылчы, долу,
Сырттан эр кетсин талаага, долу,
Сенин дүйнөң калсын балаага, долу! (108 б.)

Кенжекенин каяшасын угуп турган абалынын сүрөттөлүшү:

(Гипербоалык салыштыруу басымдуу)

Беринин кызы Айсалкын

Касиеттүү жан экен,

Эрдинде сөөлү капкара,

Тилинде мөөрү бар экен.

Каргышы ката кетпеген

Кара саат жан экен.

Күйүп-бышып чок болду. (салт. поэт. баяндагыч. фор. порт. мүнөз)

Беринин кызы Айсалкын

Ашкайнамдай токтолду.

(салт. поэт. фор., баян. фор., порт. мүнөз.)

Бөдөнөдөй кара көз (салыштыруу.)

Бөлөк-бөлөк жаш кетти,

Карагаттай кара көз (салыштыруу)

Камчы бою жаш кетти. (108 б.) (гипербоалык салыштыруу.)

(салт. поэт. фор., баян. фор.)

Деп ошентип Айсалкын,

Андай-мындай дегиче.

Ачып көздү жумгуча.

Көздөн кайым болду эми. (109 б.)

Элеман

Төштүктүн атасы. Малы көп бай келген, дүнүйөсүнө сараң келген адам. Каражаны менен дүнүйөсү үчүн жакындарын саткан, жада калса баласын өлүмгө айдаган ата. Өз балдарынан аянып корунган сараң адам.

Эламандын ички адамдык сапаттары:

сараңдыгы

Атакебиз Элеман

Малга кароо бай экен.

Сараңдыгы атамдын

Ала тоодой бар экен. (салыштыруу)

Малга кароо, эң битир

Эселек туулган жан экен. (79 б.)

Элеман бай ошондо,

Кырк кулачтай укурук

Кармап колго түкүрүп,

Адырдагы малдарын (салт. поэт. фор., баян. фор.)

Айдап жыйып калды дейт,

Жылгадагы малдарын

Жыйып айдап калды дейт.

Суу үстүндө калдактап,

Агып келет ошондо
Бир калдайган өпкө көрүнөт.

Ал өпкөнү көргөндө,
Малы келбей эсине,
Агып келген бул өпкө

Элемандын көзүнө

Дүнүйөдөй көрүнөт. (салыштыруу)

Өпкөнү көрүп Элеман,

Өлгүчө жаман мактанат:

Берейин деген кулуна (салт. поэт. фор.)

Белен кылат жолуна.

Бербейин деген кулуна.

Сатса келбейт булуна.

Агып келет бул өпкө, (монолог)

Олжо кылып тунайын.

Суудан кармап алайын.

Каңжыгага салайын.

Даңгыт менен Маңгытты

Бир тоюнтуп салайын», -

Деп ошондо Элеман,

Дүйнө тапкан эмедей, (кыйыр салыштыруу)

Укурукту колго алып,

Көк айгырды бир салып,

Ал өпкөнү сайды эле,

Көтөрүп аны калды эле.(112 б.)

Төгөрөктүн төрт бурчун

(салт. поэт. фор. баян. фор., каар.

Төрт курчаган малым бар.

реч. кай. фор., кемпир м-н болгон диолог,

Топосум токсон сан эле,

Т- аллитерация)

Толгон мүлк менде бар эле.

Өрүш толгон жылкым бар,

(рефрен-кайталоо)

Матоо толгон төөм бар,

Короо толгон койум бар,

Желе толгон уюм бар,

Койбой баарын берейин,

Аласыңбы баары малымды,

Айланайын байбиче,

Коёсуңбу жанымды?!» (115 б.)

Кулап угуп, көз көргөн,

(монолог)

Жалпы журттун баарына

Мен Элеман бай болдум,

Бир өпкөгө кызыгып,

Бул кемпирден жай болдум!

Азапка өзүм тутулдум,

Ажалдан кантип кутулдум?

Кыяматтын кыстоосун

Көргөнү келген экемин!

(«экемин» рефрен-кайталоо)

Кызыталак куу жалган,

Ай талаада арманда

Өлгөнү келген экемин?
Бул жалганды күтөм, - деп
Ойлоп жүргөн экемин
Каран калган дүйнөгө
Тойбой жүргөн экемин!
Сандап жаткан сан кара
Дүнүйөм жолдош болдубу?
Ай талаада арманда
Түйтөйгөн кемпир сойдубу?
Алсаң боло малымды,
Айланайын байбиче,
Койсоң боло жанымды?!
Дагы дүйнөм дагы бар,
Дагы кемпир угуп ал! (116 б.)

Өзүмчүлдүгү, анткорлугу

«Макул, макул», - деп, эми, (диалог)
Макулдан башка сөз айтпай,
«Төөлөрүм алып, малым кой, кемпир, (кайталоо)
Төштүгүм алып, жаным кой, кемпир!
Зарланган Төштүк балага,
Жанымдан Төштүк садага!
Өлбөс күнүм көрөйүн,
Каалап калсаң Төштүктүн
Эгөөсүн алып берейин.

Айтканыңа көнөйүн,

Күн мезгили жети күн,

(салт. поэт. фор.)

Калтырбай Төштүк берейин.

Айбатың салбай Төштүктү ал, кемпир!

(рефрен-кайталуу)

Ачуунду коюп, баламды ал, кемпир!

Каарды мага баштаба, кемпир,

Мал менен мүлктөн тегеле

Кыпындай мага таштаба, кемпир», -

Деп, ошентип Элеман,

(бир эпизоддон экинчиге өткөн салттуу

Айтканына уулу Төштүктү

поэт. фор. фор. сентенция.)

Ал кемпирге берүүгө

Кенжеке көздөй келди дейт.

Ал Кенжеке келинге

Калп эле ооруй берди дейт.

Күрсө – күрсө жөтөлүп,

(салт. поэт. фор., баян. фор.)

Калтаңдап башын көтөрүп,

Калп эле оору болду дейт –

Дүпө -дүпө жөтөлүп,

«Дүнүйө ай деп онтолоп,

Мындай оору болду дейт». (121 б.)

Көкдөө

Жер алдындагы кандыкты бийлеп эл башкарган кан. Абдан катуу, элин эзген зөөкүр, кыйын чыккандарды баш көтөртпөй баскан жана чымындай жакшылыгы жок бийлик эгеси. Анын үч кызы бар, Күлайым аттуу кенже кызы

Төштүктүн келинчеги. Сүрөттөлүшү боюнча зор турпатка ээ. Анын атрибуттары: Көктулпар, кырк кулактуу казан, Жөө желдети.

Көкдөөнүн сырткы жана ички портретинин сүрөттөлүшү:

Терс сапаттары

(Гипербола басымдуулук кылат)

Көкдөө деген каны бар,

Зордугу тоонун теңиндей, (салт. поэт. фор., баян. фор. салыштыр.)

Ким көрүнсө жегидей

Ааламдын баарысын,

Жеке кыраар алы бар.

Ал Көкдөөнүн колунда,

Темир аркан торунда, (метан., кол алдында катуу кармаган)

Ургаачынын узу бар,

Үч кызынын кенжеси

Күлайым деген кызы бар. (165 б.)

(Гиперболалык салыштыруу басымдуу)

Менин атам Көкдөөнүн,

Эрдиги кыйын, заары күч,

Шек алдырып сен койсоң,

Эсил жандан күдөр үз.

Казып койгон ору бар, (салт. поэт. фор., баян. фор.)

Кайнатылуу шору бар.

Күн чыгыш менен күн батыш

Танаптап тартар тору бар.

(салт. поэт. фор., атрибут. фор.)

Бир чокмору бир тоодой,

Балбандан канча зору бар.

Менин атам Көкдөөгө,

Келген адам көп болгон,

Кеткен адам жок болгон. (172 б.)

Бул мисалда образдын дөөдөй күчтүүлүгүн сүрөттөөдө айтуучу туруктуу болуп калган салттуу поэтиканы колдонгон. Муну Карадөөнүн образынын сүрөттөлүшүнөн да көрө алабыз. Тору бар, шору бар жана зору бар деген рефрен кайталоо менен градациялык күчөтүү ыкмасы менен образдын коркунучтуу портрети толук ачылып олтурат.

Каардуу, зөөкүр сапаты

(Гиперболалык салыштыруу басымдуу)

Ошо көчкө барганда,

Көкдөө жайын сурасаң,

Зордугу тоонун теңиндей,

(салт. поэт. фор., баян. фор.)

Көрүнгөндү жегидей.

Тоодой тулпар ат минген,

(салт. поэт. фор., баян. фор., атрибут.фор.)

Карагайдай камчы алган,

(К-аллитерация)

Кынсыз кылыч байланган,

Кышкы шамал, буркактай

Кары бетине айланган. (174 б.)

Ал Көкдөөнүн жанында

Элемандын Төштүгү,
 Байкап өзүн караса,
Короолудай көрүндү. (салыштыруу, литота)
 Көк эренче жамынып,
 Көрөр болсо Көкдөөнү
Көк жолборстой чамынып, (салыштыруу)
Көк болот чокмор колго алып, (салт. поэт. фор., баян. фор., согуш. көр.
 Көк тулпар санга бир салып. сүрөттөгөн. фор.)
 Төбө чачы үксөйүп,
 Муруттары түктөйүп,
 Каарданып күүлөнүп,
 Күлайымга сүйлөнүп. (174 б.)

Кызыталак Көкдөөнүн
Кыйын экен санаты, (метанимия - абалы)
Кыйыгына тийгенди, (метанимия - ачуусу)
 Бул буурага чайнатып,
 Кыла берген адаты. (190 б.)

Баатыр Көкдөө жакырга, (жардамчы көрк. сөз., метан. - адамга)
Каары катуу капырга, (192 б.)
 Каары катуу ал Көкдөө,
Кара боорун как жарып, (метан. кара жанын жеп жиберди,
Өлмөк болду ошондо. (194 б.) ачуусу келди)

Ал сөздү айтып чоң Көкдөө,

Көк торкосун жамынып,

(салт. поэт. фор., баян. фор., салыш.)

Көк жолборстой чамынып,

Каарданып кыйгачтап,

Калк ичине сөз баштап. (195 б.)

(Монолог)

«Такыр кырам баарысын

Кан аккан кызыл кылычтын

(мет. - далай адам өлтүргөн кылыч)

Алты мизин чубатам,

Алганда кын чуулатам».

Күүлөнгөндөн сүйлөнүп,

Кызыталак ал Көкдөө

Түн жалаңкыч түрдөнүп,

(салыштыруу)

Берендиги белгилүү

(салт. поэт. фор., порт. мүнөз. фор.)

Бейли тардын өзү экен. (197 б.)

Кыла турган себеби,

Кыялы бузук, заары күч,

(салт. поэт. фор., пор. мүн. фор.)

Ал Көкдөөдөн күдөр үз.

Беттеп бенде баралбайт,

Беттешкен жеңип алалбайт.

Каарданып сүксөйүп,

Көкдөөнүн жини кармады.

«Кантээр экен чочко» деп, (салыштыруу)
Көргөндөр алы калбады. (198 б.)
Ошону көрүп чоң Көкдөө
Эр Төштүккө чамынып
Кары жаман кармады. (салт. поэт. фор., баян. фор., К - аллитерация)
Карап турган жандардын
Кылайып алы калбады.
Кызын өзү алчудай,
Кызыталак бул Көкдөө,
Элемандын сырттанга
Жок балааны камдады
Каарданып бакырып, (салт. поэт. фор. пор. мүн. фор.)
Эр Төштүктү баш кылып,
Калың элди чакырып: (монолог)
«Кызым сүйдү Кара таз,
Таз десем, Төштүк өзү экен,
Карарган кара көзү экен. (салт. поэт. фор. метан. – дал өзү)
Алдап кызым алууга
Элемандын Төштүгү
Мында жүргөн кези экен. (217 б.)

(Монолог)

Кырк аркан салса бойлогус (метанимия - терең)
Кыйын чункур орум бар, («бар» - рефрен-кайталлоо)
Ааламдын алы жетпеген, (метанимия. - кол)

Колумда беш миң колум бар.

Жер үстү менен жер астын

Жеке жүрүп билүүчү

Зыйкырчы кемпир зорум бар.

Кирген адам кутулгус

Темир капкан торум бар.

Жети жыл удаа көрүүчү

Менден көрөөр кызык бар. (218 б.)

Айтып оозун жыйгыча, (салт. поэт. фор., баян. фор. туруктуу фор.)

Андай-мындай дегиче,

Кудай бетин көрсөтпө. (221 б.)

Ошо Көкдөө көрдү эми.

Өрттөнгүрдүн өзү экен, (метан. - кыйындын кыйыны, салыш.)

Каарын сала берди эми. (223 б.)

(Салт. поэт. фор., баяндагыч. фор.)

Мына ошондо Көкдөө кан,

Каарданып бакырып,

Калың элин чакырып,

Каарды катуу баштады,

Каарынан капырдын,

Карап турган көпчүлүк

Кырылып кете таштады. (230 б.)

(Гипербола)

Мына ошондо чоң Көкдөө

Каарын сала берди эми.

(салт. поэт. фор., баян. фор.)

Каарды катуу баштады.

Төштүк эмес, ал капыр.

Калың журттун баарысын

Соруп ие таштады. (234 б.)

Күч менен эл багынткан кандын сапаты:

Ал сөздү айтып чоң Көкдөө,

Каарданып капыр дөө.

(туруктуу эпитет)

Каяша айткан бир жан жок:

«Билгениң кылгын баатыр дөө!»

Катылып бенде барбаган,

(салттуу поэт. фор., баяндагыч фор.)

Каяша айтар калбаган.

Чындап жини кармаса,

Чыркыратып жанды алган.

Кармалаша баргандан

Өлбөй адам калбаган.

Төштүк эмес, ал чочко

Эчен алпты жалмаган.

Кыйкырганда капырдан.

Кыйла жан кызык көрүүчү.

Эчен момун билбес жан

Жүрөгү чыгып өлүүчү.

Көкдөө буйрук кылганы,

Балбандары баарысы,

Жашы менен карысы,

Кан төгүүчү капырлар – (туруктуу эпитет)

Баары даяр турганы. (238 б.)

Төштүкө айтканы, монолог :

Жолборс менен кармашкын,

Калк чогулуп бүт турсун,

Бул сөзүмдү угуп бер, (эпикалык кайталоо алгач 3 сап, жана 2сап ырда
Бул мөрөйдү кылып бер. паралелизм м-н берилген)

Бул жолборсту жыгып бер! (туруктуу салт. поэт. фор., жомоктордо көп

Бул тилимди албасаң, учурайт.)

Бул мөрөйгө барбасаң,

Элемандын сен Төштүк,

Карды катуу көрөсүң,

Калбай менден өлөсүң.

Бул мөрөйдү кылганы

Кесепеттүү ал Көкдөө

Дагы кудай урганы. (242 б.) (метан–дагы бир нерсени ойлоп табканы)

Каардуу мүнөзүн күчөтүү максатында алдын ала салыштырылып берилген (гипербола)

Жол үстүнө сүйрөтүп,

Даңгыттарга жаргыдай.

Чылгый балаа Көкдөөнүн

Чындап жини арбыды. (244 б.)

Мына ошондо чоң Көкдөө

Зордугу тоонун теңиндей, (салт. поэт. фор., баян.фор., салыш.)

Каарданып чамынса,

Калктын баарын жегидей.

Кабары кыйын заары күч,

Бул капырың чоң Көкдөө,

Катылышса кылат түз,

Өкүргөндөн бакырып, (салт. поэт.фор.)

Көкдөө чыкты чамынып. (246 б.)

Кулайымдын сөзү

Эгерим сени оң кылбайт, (салт. поэт.фор. каар. кайрыл. речи)

Эзелде сени соо кылбайт, Төштүк.

Менин атам Көкдөөнүн,

Буйткасы турат сөзүндө. (метан. – айтканын аткарган)

Бузугу турат көзүндө, Төштүк, (метан. – арамдыгы бар)

Чалыры турат көзүндө, Төштүк, (метан. жаман ойлойт, түз карабайт)

Чалгырты турат сөзүндө, Төштүк! (метан. буйругу тилинин учунда т-т)

Көкдөө менен оң болбо,

Көп, уруш кылып соо болбо, Төштүк!

Менин атам бул Көкдөө

Эңкейип билчү эр эмес, Төштүк, (метан. - жеңилбес, чегинбеген)

Эзилип бирге жүрүүчү, (метан. - дос болуу)

Сени менен эл эмес, Төштүк. (253 б.)

Кайнатаңыз бул Көкдөө

Өзү каардуу күнүндө,

Элемандын Төштүгү,

Сизге душман зилинде. (метан. - ичинде, дээринде)

Кызыталак Көкдөөгө

Жолоп бенде барбаган, (салт. поэт. фор. баян. фор.)

Жолуккан өлбөй калбаган.

Кайра тартпас өлүмгө,

Кара жолтой бул Көкдөө (метан. – кара санатайлык, жолу жок)

Каалаганын көрдүңбү?

Кайра тартпас өлүмгө

Баалаганын көрдүңбү? (254-255 б.)

Көкдөө жана анын колунун сүрөттөлүшү

Казылган калың ор келет, (салт. поэт. фор., баян. фор.)

Жер жарылып мол келет.

Колу санга бөлүнөт,

Калың колун жайнатып,

Кара нээт чоң Көкдөө

Айдап алган көрүнөт.

Бакандуусу бетинде, (салт. поэт. фор., баян. фор.), Рефрен-кайталоо

Кыйындары четинде,

Найзачандар бетинде,

Арстандары четинде.

Аламан коюп чуркурап,

Атышты арбын салыптыр

Азыр кармап алууга

Эбин тапса, Төштүктү

Курмандыкка чалууга,

Кутургуруң желигип,

Кармап кырып кетчүдөй

Калган экен ээлигип.

Колу топтоп бөлүнбөйт,

Жан коер чочко көрүнбөйт.

Боз мунарык, күйгөн чаң

Болжолун көрсөң, кыйла жан.

(салт. поэт. фор. баян. фор.)

Үркүп-дүркүп дыркырап,

Көкдөөлөп ураан чакырып,

Каптап кетер көп келет,

Колдун түрү башкача

Кулак-мурун жеп келет.

Ээлигип бакырса

Эсине түшөт чоң сана

Жан коер эме көрүнбөйт. (284 б.)

Асман ачык, жер бүркөө

(пейз. контраст)

Керик минип бил минип,

Келе жатат балбаны,

Кеңири болгон талаада

Керишти мыктап салганы...

Ааламга татыйт көрүнөт

Бу Көкдөөнүн жаңжалы.

Эченге колу бөлүнбөйт.

Түшүп калса торуна

Жан коер акмак көрүнбөйт,

Бул Көкдөөнүн колуна.

Кармашты калың кылат го

(салт. поэт. фор., баян. фор.)

Кармашса жанды соет го?

Бул Көкдөөнүн көп балбан

Аламан уруш коет го?

Туура жанды аябай. (285 б.)

Эрендерин, дөөлөрүн

Эпсиз айдап алыптыр,

Чоюнбаш чабар даңгылын,

Найза саяр камбылын

Алдыга айдап алыптыр,

Караргандан түнөрүп,

(салт. поэт. фор. туруктуу фор.)

Катуу жаңжал салыптыр.

Монолог, Көкдөөнүн зөөкүрдүк сапаты:

Көкдөө келет күүлөнүп,

(салт. поэт. фор., пор. мүн.)

Көп колүна сүйлөнүп:

«Элемандын Төштүгү,

Азып келген акмактын

Казан менен кармашып,

Мууну кеткен былкылдап,

Көзү кеткен жылтылдап,

Эти кетип сөөк калган,

Каны калган бир кашык,

Эти калган көк жашык.

Коркпой-үркпөй, балбандар,

Такыр каптап калгыла!

Азып-тозуп тентиреп

Азып келген Төштүктү

Тирүү койбой, кылычтап

Эми башын алгыла!

Бирин эмес, миң сайып,

Миң-саның катар кол салып,

Оодаргыла аз эсин,

Чыгара чаап мээсин,

Тигинен уруш салгыла,

Элемандын Төштүгүн

Тим эле кармап алгыла!

Тездик менен өлтүрбөй,

Кордоп жүрүп өлтүрүп,

Кордукту койдой салгыла!

Калың бербей, кыз алган

(салт. поэт. фор. баян. фор. сюжет б-ча
каар. кайрылуу речин. фор.)

(салт. поэт. фор. баян.фор. сюжет б-ча
каар. кайрылуу речин. фор.)

(салт. поэт. фор., баян фор. сюжет б-ча
каар. кайрылуу речин. фор.)

(салт. поэт. фор., каар. кайрылуу. речин. фор.)

Элемандын Төштүгү, (286 б.) (салттуу мотив, калыңсыз кыз болбойт,
каадасыз эл болбойт)

Монолог Көкдөөнүн таш боордук сапаты:

(салттуу. поэт. фор., каар. кайрылуу. речин. фор.)

Каргыш тийген кандай жан?

Эзип эсин кетирип,

Эмгекти мыктап салгыла.

Эки колун тең байлап,

Эки көзүн тең чукуп,

Чыккыс орго салгыла.

Тирүү койбой Төштүктү,

Тындым кылып калгыла!» (287 б.)

(салттуу поэт. фор., согуш. көрүнүшүн. сүрөт. фор.)

Айбалта башы быркырап,

Сабы колдо калышып,

Жарактын бары быркырап,

Чоюнбаш менен чабышса,

Башы асманда дыркырап.

Калктын бары жарданып,

Көкдөө менен Төштүккө

Карап турду таңданып.

Кезек менен салышып,

Кез-кездешип калышып.

Тулпарлар оозун бурушуп,

Турду минтип урушуп.

Чоң дөөлөрү кутулуп,

Айгайлашып алышып,

Көкдөө менен эр Төштүк

Аркы-терки чабышып,

Маңдай-тескей турушуп,

Мылтык атып, жаа тартып,

Былчылдашып урушуп.

Тулпардын баары жутунуп,

Көк темирден туулга,

Көмүрдөй болуп тытылып,

Көргөндөр жандан түңүлүп,

Ок өтпөгөн чопкут тон

Канжыгадай тилинип

Элемандын сырттандын

Сырттандыгы билинип.

Элемандын сырттандын

Ысыгына баталбай,

(салт. поэт. фор. метан. – эбин таба албай)

Суугуна жаталбай,

Көкдөө жүрөт күйүнүп,

Аяктай болгон чакмак эт

Элемандын сырттаны

Аркасынан Көкдөөнүн

Найза менен булуптур.

Чамаа чарчап, ал кетип,

(салт. поэт. фор., пор. мүн. фор.)

Бүткөн бойдон Көкдөөнүн

Тарам-тарам кан кетип,

Көктулпар оозун буруптур.

Монолог, Көкдөөнүн өлүм алдындагы керээзи:

Көп балбанын чакырып,

Көмүлгөн капыр ал Көкдөө

Керээзин айтып туруптур:

«Көкдөө, Көкдөө болгонум,

Көкдөө атка конгонум,»

Төштүк менен кармашып,

Күпсөрдө дарым күбүлдү.

Күркүрөгөн эр Көкдөө

Кайран жандан түңүлдү. (289-290 б.)

Элемандын сырттаны

Жетмек болду түбүмө.

Казмак болду орумду,

(салт. поэт. фор., каар. реч. кай. фор.)

Кайнатмак болду шорумду.

Салмак болду башыма

Бенде көргүс сонунду

Эрге эңкейбес мен Көкдөө

Эсим кетип баратат,

Ичи-тышым өрт болуп,

Бүгүн Көкдөө кайгырдым,

Денеде жети башы бар,

Эң сыйкырчы акылман

Кемпиримден айрылдым. (291 б.)

Көкдөөнүн өлүмү

Кадимки Көкдөө баатырды,

Какыйып туруп ошондо,

Шилтеп келип өтгү эле,

Башы кетти быркырап, (салт. поэт. фор., баяндагыч. фор.)

Бадыйрайган Көкдөөнүн (метанимия - зор, чоң.)

Жаны кетти чыркырап. (292 б.) (салттуу поэт. фор., пор. мүн., баян. фор.)

Жети баштуу желмогуз кемпир

Көкдөөнүн буйругу менен Күлайымдын суранычы менен Төштүктү жер алдына алып келген желмогуз кемпир. Көкдөөнүн кол алдында оң колу катарында кызмат кылат. Жер алдындагы сыйкырдуу кучкө ээ мифологиялык образ. Алты кызы бир уулу-Карадөөсү бар. Жети жылда бир чыгып жети жолу жер үстүн чалат. Анын атрибуттары: ийрек, сокбилек, соку.

Кемпирдин сүрөттөлүшү:

Жер алдында Көкдөө бар,

Ал Көкдөөнүн колунда

Өзүндө жети башы бар,

Эң сыйкырчы карасаат (метан. ичи кара, жамандык санаган)

Кара тажаал кемпир бар. (туруктуу эпитет)

Каны Көкдөө алдында

Сейилдикке келиптир,

Элемандын эркеси,

Бир кудайдын бендеси,
Эр Төштүктөй сырттандын
Жөнүн айта бериптир.

«Колуңузга берем, - деп,

Элемандын сырттанын

Жер үстүнөн азгырып,

Эптеп алып келем», - деп,

Ай эсебин алды дейт, (салттуу. поэт. фор., баяндагыч. фор.)

Алек болгон ал кемпир

Ай эсептеп калды дейт,

Күн эсебин алды дейт,

Күйүп өлгөн ал кемпир,

Күн эсептеп калды дейт. (90 б.)

Жети баштуу желмогуз

Жердин үстүн чабыттап,

Элеманга жолугуп,

Мүшкүлдү салар чагы экен. (метан. кыйынчылыкты)

Элемандын Төштүгүн

Сурап алар табы экен. (111 б.)

Сыйкырдуулугу, күчтүүлүгү:

Жана элеман сайганда

Өпкөдөн көрдү бузукту,

Агып келген ал өпкө

Элемандын өзүнө
Көрсөтмөк болду кызыкты.
Олжо күндүү Элеман,
Оңураңдап өпкөнү
Эми карай салганы
Карай салса Элеман
Боюнда жети башы бар
Кемпир болуп калганы.
Жети баштуу ал кемпир

Көрсөтмөк болду кызыкты!
Салмак болду башына

(салттуу. поэт. фор., баяндагыч. фор.,
параллелизм)

Адам кылбас кызыкты.

Көргөзмөк болду зордукту.

Элемандын башына

Кылмак болду кордукту.

Бул мисалда агып келе жаткан өпкө жез кемпирге айланганы образдын сыйкырдуу жана өлбөс күчкө ээ экендигин күчөтүп көрсөтсө, бир четинен жез кемпирдин образы аркылуу да жомоктук мотивдин басым кылып эпостун сюжети чиелене баштаганын байкап турабыз.

Кетирмек болду чараны,
Сурамак болду ал кемпир
Сырттан Төштүк баланы.

Аны-мына дегиче,

(салт. поэт. фор., баяндагыч. фор.)

Ачып көздү жумгуча,

Шап этектен алганы,

Ал Элеман байыңды

Көмө тартып салганы.

Кыраан алптай илгени,

Илген жерде бул кемпир

Элемандай байыңдын

Ак Төшүнө мингени. (113 б.)

Күчтүүлүгү

Төшкө кемпир мингенде,

Зыкылдатып киргенде,

Кабырга кетти быркырап,

Мурунунан кара кан

Агып кетти шыркырап. (114 б.)

Монолог

Менин жайым ушундай:

Желгениме жел жетпейт,

(с. п. ф., каар. кай. реч.)

Басканыма мал жетпейт.

Денемде жети башым бар,

Жаны жок соку атым бар,

Ал сокуну айдаган

Соку билегим дагы бар.

Сендейден сексен миң чал келсе,

Соро турган алым бар,

Айтканыма көнөсүң,

(салттуу. поэт. фор., каар. кайрылуу. реч. фор.)

Каалаганым бересиң!

Айтканыма көнбөсөң,

Каалаганым бербесен,

Алдымда жаткан, Элеман,

Азыр менден өлөсүң!

Түгөтөмүн жашыңды.

Чымчыктай кылып, Элеман,

Азыр үзөм башыңды. (114 б.)

Нээти жаман, бейли тар,

Бендеден андай жан чыкпайт, Төштүк!

Денеде жети башы бар, Төштүк!

Жансыз соку аты бар, Төштүк, (.)

Бурулган бузук сөзү бар,

Жалаңкычтын өзү бар, Төштүк! (139 б - 140 б.) (гипербола. рефрен-кайталоо)

Бул мисалда жез кемпирди оңойлук менен жеңүү болбосуна дастанда атайын акцент менен берилген. Анын сыйкырдуулугун күчөтүү максатында алдын ала башка бир зергер кемпирдин айтуусу менен баяндалат. Төштүккө кайрылуу иретинде «Төштүк» деп рефрен-кайталоо аркылуу оюн түшүндүрөт.

Төштүк менен болгон диалог:

(Гиперболалык салыштыруу басымдуу)

«Турсам, отура албайм, балам, (рефрен-кайталоо)

Отурсам, тура албайм, балам,

Белим мекчейген балам,

Көзүм чекчейген, балам!

Тишим сары болгон, балам,

Өзүм карып болгомун, балам!» -

Деп кемпир жооп айтат. (141 б.)

Сени аңдыган кемпирдин,

Амалы артык, заары күч,

(салттуу поэт. фор. порт. мүнөз. фор)

Колуна тийсең, кылат түз, Төштүк!

Кемпирдин тийсең колуна,

Чумулдун кара шоруна, Төштүк!

Таласа тарпты койчу эмес, Төштүк

Шимирсе канга тойчу эмес (142)

Жети баштуу кемпирдин сырткы портрети:

(Гипербоалык салыштыруу басымдуу)

Бир башында кемпирдин

Санаса жети башы бар.

Жаны жок соку аты бар.

Таң калып Төштүк тамшанды,

Соку минип ал кемпир

Сок билектен камчы алган

Сыягы башка, заары күч,

(салттуу поэт. фор.)

Ал капырдан күдөр үз.

Чекеси кетип тырышкан.

Көрүнгөн менен урушкан.

Беттеп беңде келбеген.

Көк кементай жонунда,

Ийреги бар колунда.

«Ой ийрегим, оргун» - деп,

Оруп ием тырманган.

Оройлугу бир башка

Ал кемпирди көргөндө,

Элемандын сырттаны

Көңүлү жаман бөлүндү,

Жан алгычтай көрүндү.

Мүшкүл экен, шум экен, (эпитет)

Жан алуучу бул экен (144)

(Монолог, гипербола басымдуу)

Эңкейип өөдө тура албайм. (рефрен-кайталоо)

Сөзүңө кулак сала албайм.

Отурсам, өөдө тура албайм.

Турсам кайта отурбай

Белим калган мекчейип, (салттуу поэт. фор. порт. мүнөз. фор.)

Көзүм калган чекчейип,

Карылыктын айынан

Отурамын окшойуп,

Улуган иттей соксойуп. (145 б.)

Жети баштуу ал кемпир

Сокусун минип соксоктоп,

Сокбилек менен сокусун

Камчылана токмоктоп:

«Ор, ийрегим, оргун – деп,

Оручу болсоң, ийрегим,

Элемандын Төштүгүн

Аты менен соргун – деп.

Ал , ийрегим, алгын – деп,

Элемандын Төштүгүн

Эки бөлүп салгын» - деп, (147 б.)

Монолог

Туубай туна чөгөйүн!

(салт. поэт. фор., каар. кай. реч.)

Медийандын беш бурчун

Беш айланта куубасам.

Сары изиңе чөп салып,

(метафора)

Саргара кууп өтпөсөм,

Адам барбас таптакыр

Жерге чейин куубасам.

Кулак угуп, көз көргүс

Элге чейин куубасам,

Жайбасам аппак чачымды,

Чыгарайын денемден

Так эле жети башымды.

Күүлөнүп күчүм албасам,

Сени союп салбасам!

Жети баш кемпир дедиртпей,

Бул көрөкчө өлөйүн,
Же каныңды төгөйүн! (148 б.)

(Гипербола)

Жети баштуу жезкемпир,
Сыйкырчы экен, зерчи экен,
Жер үстүн, жер алдын
Жетик байкап көрчү экен.

Эпсиз экен ал кемпир,
Элемандын Төштүктү
Эрикпей кууп алганы.
Жер тешиги чуңкурга
Бута бою калганы.

Мына ошондо бул кемпир
Амалы катуу артты эми,
Колундагы ийректи
Оңдоп колго алды эми.

«Бөлүнгүрдүн, кара жер, (паралелизм)

Бөлүнө берип өткүн! – деп,

Жарылгырдын, кара жер,

Жарылып жатып калгын!» - деп,

Бул амалды кылды эле,
Колундагы ийректи
Эр Төштүктүн башынан
Алыс келип урду эле.

Жарыла берип дем өтгү,
Тегеренип жер кетти,
Оңурайып жер өттү,
Оодарылып жер кетти. (150 б.)

Муну укканда куу кемпир,
Энтелеңдеп жүгүрүп,
Эликтей ыргып түйүлүп, (салыштыруу)
Шапа-шупа ат чечип, (салттуу поэт. фор., баяндагыч. фор.)
Шамдагайы болжолсуз,
Шапылдата бат чечип, (223-224 б.)

Жети баштуу куу кемпир.
Анык жетик сээрчи экен, (метан. сыйкырчы)
Учурашкан жандардын,
Көздөрүн байлай берчү экен. (метан. сыйкырлап уктатуу)
«Эки күн уктап алгын – деп,
Анан тура калгын» – деп,
Жети баштуу бул кемпир
Жерден топо алыптыр,
Бетине үйлөп салыптыр. (226-227 б.)

Маамыт менен Жөө желдет
Бул кемпир айдап жүрүптүр.
Кое берер жерине
Экөө жакын калганда,

Кемпир жакын барыптыр

Эң сыйкырчы, чоң серчи,

Кызыталак бу кемпир.

Өзү жердин танабын (метан. жердин сыры)

Абдан билген куу кемпир

Бир айкырып ошондо,

Жерден топо алганы, (метан. топурак)

Эсинен абдан танууга (салт. поэт. фор., баян. фор.)

Эки күн уктап калууга

Жейрен секиртпес күлүктүн

Бетине үйлөп салганы. (235 б.)

Карадөө

Жети баштуу желмогуз кемпирдин уулу. Көкдөөнүн кол алдындагы балбаны. Атрибуттары: боз сеңир, найза. Акылы тайкы, кара күчүнө ишенген терс образ. Анын күчтүүлүгү адамдык сапат менен эмес тамактын күчү менен билинет.

Карадөөнүн сүрөттөлүшү:

(Гипербола)

Анык эле мына бу,

Уйпалып кеткен кемпирдин

Уулунун аты Карадөө,

Карадөө жайы ушундай.

Зордугу тоонун теңиндей, (салттуу. поэт. фор., баян. фор.)

Ким көрүнсө жегидей,

Карадөө балбан дечү экен,
Бир жылдык жечүү тамагын
Бир күнү барып жечү экен.
Калк чуркурап баарысы,
Карадөө балбан дечү экен. (274 б.)

(Гипербола, салттуу поэт. фор., баяндагыч фор.)

Зордугу тоонун теңиндей,
Каарданып качырса,
Кармашкан жанды жегидей.
Беттеп адам баргысыз
Казып койгон ору бар,
Кайнатып койгон шору бар.
Бел байлаган бели бар,
Бет алдыңан жолугар
Карадөөдөй эри бар. (275 б.)

(Гипербола)

Зордугу тоонун теңиндей, (салт. поэт. фор., баян. фор., сог. көрүн.
сүрөттөлүш фор.)
Көчүп келет ошондо,
Бир боз сеңир көрүнөт.
Тоо десе, ал зоо экен.
Кулак угуп, көз көрүп,
Элди журтту кыдырып,
Элемандын сырттаны

Бул өндөнгөн капырды

Түк көргөнү жок экен.

Сөлөкөтү, сөлбөтү,

Атка минген келбети

Найзакерден ыктуу экен.

Өзү жоонун айласын

Ашкере билген мыкты экен.

Болумдуу күрмө тон кийип,

Болот калкан колго алып,

Карагайдай короюп (салт. поэт. фор., баян. фор., согуш. көрүн.
Капырыңдын найзасы. сүрөттөгөн. фор.)

«Артык экен, - деп турам.

Бул капырдын айласы».

Сыягына караса,

Мурунуна караса,

Борчуктуу тоонун бородой, (салыштыруу)

Кайраты бийик, заары күч, (баяндагыч. фор., согуш. көрүн. сүр. фор.)

Ал капырга жолуккан,

Кайран жандан күдөр үз!

Арбайыңкы колуна

Чапчып алса тим эле,

Адам уулу киргидей. (литота)

Жалынган менен болбостон,

Жаның чыккан ал капыр

Тытып-тытып ийгидей.

Баш-кабагы капырдын

Белестүү тоонун буткулдай,
Кармалашкан адамды

(салыштыруу, баяндагыч. фор.,
согуш. көрүнүшүн сүрөттөгөн фор.)

Ат, тону менен тим эле

Кармап алып жуткудай.

Канжардай тиши калкайган
Чондугу тоодой даңкайган.(276-277 б.)

(салыштыруу, баяндагыч. фор.,
согуш. көрүнүш сүрөттөгөн фор.)

Төштүк менен болгон диалог:

(Гипербола)

Каарым келген кармашта

Миң дөөнү жеке сойгомун.

Атым менен өзүмдүн

Оорлук өлчөөм болучу,

Ушу турган боз баштык

Мөрөйгө таштап койгомун.

Энемин деп тыбырап,

Эчен дөөнү сойгомун.

Элемандын Эр Төштүк,

Сырттандырсың, эрдирсиң,

«Бир беттешип калсам – деп

Бет алып уруш салсам» – деп,

Тилегеним сендирсиң.

Өйүз-бүйүз туралы,

Бирөөбүзгө бирөөбүз

Аябай найза уралы!

Сайышып кумар кандырып,

Ушундай кызык кылалы.

Алса болот майлаган,

Беттешкенди жайлаган

Беттеп бенде келбеген, (каарман. кайрылуу. речин. формула)

Беттешип душман жеңбеген,

Бек Карадөө мен элем.

Атышты арбын салалык,

Издеген жоом келипсиң,

Бир айкашып калалык.

Караандашып урушуп,

Жазайыл атып, жаа тартып,

Жан кыйышып урушуп,

Эрен болсоң, шер болсоң,

Эми күрөш салалык»! –

Деп ошентип Карадөө

Бузулбас боз тон кийип, (баяндагыч. формула, согуш. көрүн.

Боз тулпар сындуу ат минип, сүрөттөгөн фор.)

Үйдөй кара балтасын

Үйрүп кармап колго алып,

Кайраттанып какайып,

Боз атына камчы уруп,

Жазайыл камдап, жаа тартып,

Жан койбоочу эмедей,

Дөөнү кудай урганы,
Колойуңку сыр найза
Элемандын Төштүккө
Күркүрөтө сунганы. (280 б.)

(Гипербола)

Эки мурду дардактап, (баяндагыч. фор., согуш. көрүн. сүрөт. фор)

Эки өңүрү алактап

Көзү кетип алактап

Буту кетип салактап,

Үзөңгүдөн бут тайып,

Ээрден арт кылтайып,

Баатырсынып, эрсинип,

Келген экен Карадөө

Карадөөдөн ал кетип,

Калдалактап турганы,

Кайран Төштүк сырттаның

Карадөөгө карата

Качырып найза сунганы. (281 б.)

Карадөөнүн өлүмү

Буту кетип шалайып,

Боз тулпардын үстүнөн

Карадөө түшүп калганы.

Аттан түшкөн Карадөө

Айры шили ортого,

Төштүк кылыч салды эле.

Тээп сууруп алды эле,

Коркурап дөө жатканда,

Конокбай жетип барды эле. (282 б.)

Жалгыз көздүү желмогуз

Көкдөөнүн балбаны. Быйты күндү аялдыкка алып, ак сарайды кайтарып жаткан мифологиялык образ. Өзү чоң, маңдайында жалгыз көзү бар. Анын жаны жалгыз көзүндө жайгашкан. Бир жегенде төрт төөнү кактап жеген. Бир уктаганда жети күн ойгонбой уктаган.

Сүрөттөлөшү:

(Гипербола)

Адамдан башка сөзү бар,

Башында жалгыз көзү бар,

Төөдөй балбан көрүнөт. (салыштыруу)

Ал балбанды көргөндө,

Элемандын сырттаны,

Көңүлү жаман бөлүнөт. (178 б.)

Быйты күндүн айтканы:

(Гипербола)

Алдыңда тоодой көрүнгөн (салыштыруу)

Ал Көкдөөнүн балбаны,

Алышса, жанды түк койбойт,

Өлтүрбөсөң, түк болбойт.

Тындым кылып койбосоң.

Сыйпалган балбан жан койбойт.

Адам билбес сөзү бар,

Башында жалгыз көзү бар.

Жети күнү болгуча,

Жердин үстүн чалчу эле, (баяндагыч. фор., паралелизм)

Жана дагы жети күн (чалчу эле, калчу эле рефрен-кайталоо)

Жердин астын чалчу эле.

Жана он төрт күн өткүчө

Ушинтип уктап калчу эле.

Ал уйкудан ойгонуп,

Темир шиш колго алуучу.

Төөдөн төрттү саюучу,

Төрт төөнү кактап бышырып,

Абыдан тоюп алуучу.(180)

Бул мисалда ырдын ыргагы бир жактан аллитерация менен берилсе, экинчи жактан рефрен-кайталоо менен күчөтүлгөнүн көрөбүз

Өлүмү

(Гипербола)

Жалгыз көздүн олуна

Муштап келип жиберди.

Көзгө темир тийгенде,

Көздүн суусу дыркырап, (градациялык күчөтүү)

Улук болсун, алп болсун,

Башы кетти быркырап,

Жаны чыкты чыркырап,

Тоо кураган эмедей (салыштыруу)

Уктаган көзгө сайдырып,

Тоңкоюп кулап кетти эми. (181 б.)

Айтуучу бул жерде жалгыз көздүү желмогуздун портретин түзүүдө бир эле көрүнүштү бир нече синонимдик түшүнүктөр менен сүрөттөп бергенин көрөбүз, бул көрүнүш этиштик уйкаш аркылуу ачылат-дыркырап, быркырап, чыркырап деп. Кыргыз дастандарында мындай синонимдик этиш-уйкаштары сүрөттөөлөрдө кеңири колдонулат.

Чоюнкулак алп

Жер үстүндө жашаган алп. Алгач өлүк болуп андан соң Төштүктүн куткаруусу менен Чоюнкулак алпка айланат. Ичи тар, жакшылыка жамандык менен жооп берген терс образ. Дүнүйөгө жеңил жол менен жетүүгө умтулган адамдын образын да чагылдырат. Жаны кара аркардын ичинде жайгашкан сандыктагы жети кучкачта.

Чоюнкулактын алгачкы образы:

(Гипербола)

Элемандын сырттанын

Мандайына шор экен.

Ор түбүнө караса,

Эти кетип сөөгү бар,

Куураган сөөк тил сүйлөп,

Эзелде болбойт мындай жан.

Ордогу куу сөөк кеп айтат,

Сырттан Төштүк таң калып,

Жандар укпас шумду айтат: (баяндагыч. фор.)

(Монолог)

«Төрө Төштүк, эр болсон,

Эр сырттаны сен болсон,

Мен өзүндөй эр элем,

Ордо жаткан мен болсом,

Элемандын сырттаны,

Өчкөн отум тамызчы,

(салттуу поэт. фор. баяндагыч. фор.)

Өлгөн жаным тиргизчи,

Үзүлгөнүм улачы,

Чачылган сөөгүм жыйначы.

Менин жайым сурасаң,

Чоюн кулак эр элем.

Жер үстүн жеке ээлеген

Ченемсиз балбан мен элем, (302 б.)

(Монолог)

Чалындым, учуп чыккысыз

Тордо жатам, эр Төштүк,

Чамам кетип, мен эми

Ордо жатам, эр Төштүк.

Кечээ жер үстүнөн токсон алп,

Жер алдынан токсон алп,

Сыйкыр менен сыйкырлап,

Мени кармап алганы,

Алып келип ошондо

Ушул орго салганы,

Таамай кырк жыл болду эле.

Элемандын сырттаны,
Келээриңди билгемин,
«Төштүк качан келет?» - деп,
Сени күтүп жүргөмүн.

Элемандын сырттаны,
Уга көргүн сөзүмдү,
Чыгара көр өзүмдү!

Дегениңе көнөйүн,
Такыр өлүп кеткиче
Жолдош болуп берейин.

Жоону бирге жоолайлы,

(салттуу. поэт. фор., каар. кайр. реч. фор.)

Доону бирге доолайлы.

«Атышты бирге салалы,

Найзаны бирге сайалы.

Жолдош кыл мени, эр Төштүк.

Өөдө болсоң – өбөкмүн,

Ылдый болсоң – жөлөкмүн.

Дегениңе көнөйүн,

Чама чарчап, ал кетти,

Жерден муздак заар өттү.

Дегениңе көнөмүн

Жок дегенде, Төштүгүм,

Чалкуйрук багып беремин».

Бул сөздү угуп, эр Төштүк,

Эр кадырын эр билет,

(салттуу поэт. формула, туруктуу фор.)

Эр билбесе, ким билет?

Мууну кетти былкылдап,

Көңүлү кетти бөлүнүп,

Ор түбүндө жаткан сөөк

Көзүнө жакшы көрүнүп:

«Бир эрдикти салайын,

Ордо жаткан байкушту

Жолдош кылып алайын». (303 б.)

Чоюнкулактын балбан турпатына айланганы:

(Гипербола)

Чоюнкулак капырдын

Сүйрүсүнө сүт толду, (салт. поэт. фор. баяндагыч. фор.)

Ийрисине эт толду.

Кундөн күнгө Чоюн алп

Иши оңолуп жөнөдү.(304)

Ичи тардык жана арамдык сапаты:

Оңолбогон Чоюн алп (туруктуу эпитет)

Оңбогондой дөө болду. (метанимия чоң денелүү, туруктуу эпитет)

Отуруп турса ой ойлойт,

Оңбос арам бек ойлойт:

«Элемандын Төштүгүн,

Чукуп көзүн ойсом, - деп,

Олжосуна тойсом», - деп,

Ойлоп жүрөт Чоюн алп,

«Калабаны салсам», - деп,

(метанимия уруш баштоо)

«Кармаш кылып Төштүктүн

Катынын тартып алсам» - деп. (304 б.)

Басып барып талаага

Күнүгө күчүн сынады.

Кубат толуп күүлөндү,

Кутургур жайы ушундай,

Эчен түргө түрлөндү.

«Элеман уулу Төштүктү

Чамам келсе чалсам, - деп,-

Эч бир жанга көрсөтпөй

Элеман уулу Төштүктү

Тындым кылып салсам» - деп,

Ал Чоюн алп эр капыр,

Каары толук эң батыр.

Өрттөбөгөн жери жок,

Тутанып өлгөн чочконун

(метанимия бузуку адам)

Өлтүрбөгөн эри жок.

Кубатын жыйып калууга

Курсагында чочконун

Элемандын Төштүккө

Бир шумдукту салууга,

(салттуу. поэт. фор., баяндагыч. фор.)

Акыл ийлеп, ой ойлоп,

Күн эсептеп, ай санап,

Өрттөнгүр жайы ушундай,

Чоюнкулак капырдын

Ичи душман, сырты эл,

Ааламдан чыкпайт мындай көр.

Кээде кырда, кээде үйдө,

Конуп жүрдү Чоюн алп. (304-305 б.)

Чоюнкулак алптын монологу:

(Гипербола)

Миң эсе кыйын болуптур.

Кагышканды кармаймын, (каарман. кайрылуу. речин. фор.)

Алышканды жалмаймын

Беттешкенди жутамын,

Мелдешкенди угамын.

Кармаша кетсе, Төштүктү

Катыны менен соромун,

Каары жандан башкача

Мен Чоюн алп боломун.

Кызыталак Төштүккө

Урушту мыктап кылайын.

Урушпай кантип турайын?

Бул Төштүктү жоготуп,

Анан кийин тынайын.(307)

(Гипербола)

Үчөөлөсө койгон жок,

Бул Чоюн алп оңгон жок.

Эрен экен, эр экен,

(алптарды сүрөттөгөн салттуу троптор)

Эпсиз башка чоң экен

Кайраты катуу, заары күч,

(баяндагыч фор.)

Кармаш кылган Төштүктү

Кылмак болду эми түз.

Каары келип какайып,

Кармашып жүргөн Төштүктү

«Дыңдооктун быяк чети, - деп,-

Чыкчыктын тура бети» - деп

Тууралап туруп бул Чоюн

Муштап туруп калды эле.

Бир урганда мурдунан

Өжөк-өжөк кан кетти.

(баяндагыч фор.)

Чалкуйрукту кармады,

Чайыңги тонду олжолоп,

Катындын баарын айдады,

Ашуу ашып, таш басып,

Белге келди Чоюн алп. (309-310)

Быйты күңдүн айтканы:

(Гипербола)

Каар урган Чоюндун

Кармап минер малы жок,

(баяндагыч. фор., порт. мүнөз. фор.)

Денесинде жаны жок.

Алышкан менен ал келбейт.

Аткан менен ок өтпөйт.

Салып ийсе чок өтпөйт.

Бул кутурган кызталак

Кыяматты түк көрбөйт.

Кырк жылы орго таштаса,

Кылайып чирип эч өлбөйт,

Андан кайра келгенде

Караргандан түнөрүп

Бизге салат бузукту

Сай сөөгүбүздү сыздатып.

Абыдан кылат кызыкты.

Бизди айдап токмоктоп.

Ырдап берет ырларын, (319 б.)

Өкүргөндөн бакырып

(салттуу. поэт. фор., баяндагыч. фор.

Жерди, сууну сапырып,

портреттик мүнөз. фор.)

Катындарды токмоктоп,

Айдап чыкты Чоюн алп.

Каарды катуу баштады.

Катындарды токмоктоп.

Ыраак айдап баштады.

Кулак угуп, көз көргүс.

Жерге айдап таштады.

Адам өтүп келгисиз

Белге айдап таштады.

Эми олтуруп Чоюн алп

Балага кепти баштады. (322 б.)

(Гипербола)

Чоң чынардын түбүндө,

Алтын кудук деген бар,

Алтын кудук ичинен

Ар качан барып суу ичкен

Ошо жерди жердеген,

Ойрон болгон жети аркар,

Жети аркардын ичинде

Жетип келип суу ичет

Карды салык кара аркар.

Кара аркардын ичинде

Темир сандык бар эле,

Темир сандык ичинде

Жети кара кучкач бар.

Ошо менин жанымдыр

Ошо менин тынымдыр.(323)

Чоюнкулактын өлүмү:

(Гипербола)

Чоюндун көзү сүзүлдү.

Кучкач өлдү чыркырап,

Ал Чоюн, ал капырдын

Сөөгү кетти быркырап.

Жети жаны учканда

Ал Чоюн алп турабы?

Тоо кулаган эмедей, (салттуу. поэт. фор., баян. фор., салыш.)

Тоңкоюп келип сулады.

Чоюн алптын өлүгүн

Быйты күң менен Күлайым

Балта менен басышып, (салттуу. поэт. фор., баяндагыч. фор.)

Керки менен кесишип,

Кыңырак менен кескилеп,

Ийне менен тешкилеп,

Чакчылекей чаң кылды.

Кызыл ала кан кылды

Элемандын сырттаны

Тоо отунун кыйратып,

Түзгө келип жагыптыр,

Ит көтөр кылып сүйрөтүп,

Күйгөн отко салды эле

Ошол отко бул Чоюн

Күл болуп күйүп калды эле. (328-329 б.)

Көркөм сөз каражаттар менен талданган «Эр Төштүктөгү» терс образдар абдан апыртылган баяндоо жана салыштырууларга бай экендигин көрдүк. Ар бир

каармандын образын ачууда басымдылуук кылган каражат (сөздөн баштап бүтүндөй бир сап, саптар курамы) гиперболалык салыштыруулар жана метафора менен метанимия. С. Каралаев туруктуу салттуу поэтиканы көп колдонгон бирок андан башка да өзүнүн жеке айтуучулук поэтикалык формулаларды кошуп кеткен. Ал бир эле образды ачууда колдонгон сүрөттөө формулаларын башка бир образга колдоно билген. Ал формулалар колдонулган шартына жараша бираз маанисин өзгөрткөн. Салттуу поэтикалык формулаларын таап жатып төмөнкү тропторду калтырып кетүүгө мүмкүн эмес эле. Алар: ырдын ыргагын күчөткөн аллитерация, ички уйкаш, аяккы уйкаш, татаал уйкаш, рефрен-кайталоо, градациялык күчөтүү.

Терс образдар айтуучунун сыпаттамасында архаикалык мотивдерди сактоо менен бирге эпостун эволюциялык өнүгүшүнүн жолунда душман катары фантастикалык, мифологиялык белгилери чектеле баштаганын көрөбүз. Ал образдардын кадимки адамдардын сапаттары менен гиперболизациялаштырган ык кеңири орун алганы билинип турат. «Эр Төштүк» дастанындагы эпикалык душмандардын образдарынын ичинен узак эволюциялык өнүгүүгө дуушар болгон каармандар Чоюнкулук, Карадөө, Көкдөөлөрдүн образдары.

II Бөлүм

1.«Эр Төштүктөгү» терс образдарды «Манас» дастанындагы терс образдарга салыштыруу (образдын көркөм мүнөзүндөгү окшоштук жана айырмачылыктар)

Биринчи бөлүмдө “Эр Төштүк” дастанындагы терс каармандардын образын кароо менен алардын мүнөзүн, ички-сырткы сапатын аныктап, образдын көркөмдүк касиетин чагылдырган саптарды көркөм сөз каражаттары, салттуу поэтикалык формула аркылуу талдоого алдык. Ал эми бул бөлүмдө карала турган негизги маселе “Эр Төштүктөгү” терс образдардын ордун аныктоодо салыштыруу ыкмасы менен анализге алуу болуп саналат. Кириш сөздө айтып өткөндөй В.М. Жирмунский белгилеп кеткен салыштыруу бул методикалык ыкма жана изилдөө объектисинин орду такталып учуру менен тарыхый чындыгы аныкталат. Фольклордо чыгармаларды анализдеп жатып салыштыруу методикасына кайрылбай койгонго мүмкүн эмес. Айрыкча түрк тилдүү элдерге таандык фольклордук чыгармалар салыштыруу методикасын талап кылат. В.М. Жирмунский салыштыруунун төрт түрүн көрсөткөн:

- 5) Жөнөкөй салыштыруу (Окшоштук жана айырмачылыктарын аныктоо).
- 6) Тарыхый - типологиялык салыштыруу.
- 7) Тарыхый - генетикалык салыштыруу.
- 8) Маданий байланыштын негизинде пайда болгон көрүнүштү салыштыруу, канчалык деңгээлде таасир калтырганын аныктоо³⁹.

Жогорудагы салыштыруу методикасынан биринчи салыштыруу ыкмасы аркылуу «Эр Төштүк» дастанындагы терс образдар «Манас» дастанындагы дал ошондой терс образдар менен салыштырылды. «Эр Төштүктөгү» терс каармандардын

³⁹ Жирмунский В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса, – М.: - 1958, 66.

«Манастагы» терс каармандарында окшош келген образына салыштырылды. Каармандардын мүнөзүн, портреттик сүрөттөөлөрүн жана ички-сырткы сапатын түзгөн жалпы образ, образдуулук каралып, алардын ортосунда окшоштук жана айырмачылыктар белгиленди. Жогоруда көргөнүбүздөй «Эр Төштүк» дастанында мифологиялык терс образдар көп. Жада калса жөнөкөй терс каармандын да кандайдыр бир сыйкырдуу касиети бар. Деги эле «Манас» дастанында айтылган дөөлөр менен кыргыздардын мифтеринде, башка дастандарында айтылган дөөлөрдүн окуясы негизинен бирдей. Мындай адабий жанрдын өтмөкөйлүгү «Манас» дастанынын эпос болуп жарала баштаган баскычынан баштап элдик чыгармалардан азыктанып келгенине мисал болуп, «Манаста» такай кезиге берет⁴⁰. Ошол азыктанган майда дастандардын бири «Эр Төштүк» архаикалык мүнөзү менен далилдеп турат. Андагы негизги каарман Төштүктүн баатырдык образын ачкан, сюжетти алып-учкан окуяларга байыткан терс образдар болуп саналат. Алардын ордун аныктоодо, көркөмдүк сыпаттоо өзгөчөлүктөрүн айырмалап кароодо «Манас» дастанында кездешкен терс образдарга салыштыруу менен дастандын көркөмдүк сапатын байытып, тереңдетип көргөзгөн терс каармандардын образы маанилүү деп эсептелди. Төмөндө «Манастагы» образдар тексттен мисалы менен берилип, көркөм сөз каражаттары жана салттуу поэтикалык формуласы белгиленип өттү. Салыштыруу менен эки образ ортосунда окшоштук менен айырмачылыктар айтылып, орток мотивдер жана көркөм сүрөттөөлөр менен салттуу поэтикалык формулалар да баса белгиленди.

Айсалкын менен Сайкал

Айсалкын кошумча терс каарман болсо да анын дастанда алган ролу чоң. Анткени Айсалкындын каргышы менен Төштүк жер алдына түшөт. Анын тилинде капкара сөөлү, тилинде мөөрү бар экен. Каргышы ката кетпеген кара саат жан экен. Каргыш элдик оозеки чыгармачылыкта арбын кездешкен жанр. Каргыштын ролу дастандарда да абдан чоң. Айсалкындын сырты жалтырак, ичи сыйкырдуу

⁴⁰ Үсөналы Н. «Манас» эпосунун жаралган доору жөнүндө//Ала Тоо.-1995.-№2-56 б.

касиетин ачууда жардамга келген каражат. Каргыш айткан адам эч убакта дос болгон эмес. Бирөөгө жакын адамы каргыш айтса кара-санатайлык кылып анын жанын сатканы же болбосо ал адамдан кечкени. Мында жогоруда айтып өткөндөй сулуу аялдын кара-санатайлык, ич-күйдүлүк кылып Төштүктөн кечкен образды берип турат. Перинин кызы болуп мифологиялык образды жаратса да адамдык сапаттар менен жөнөкөй сүрөттөөлөр Айсалкындын образын ачканга жардам берет.

(гиперболалык салыштыруу)

Ботодой кара көзү бар

Байкап турсаң бейбактын

Балдан ширин сөзү бар.

Бура тартып сүйлөсө

Булбулдун үнү үндөнөт.

Самсаалаган саамайы

Тотунун жүнү жүндөнөт.

Ак тамагы балкылдап,

Айдай бети жаркылдап.

Токойдо өскөн мисте бар.

Мистени көр, тишин көр.

Коенду көр белин көр.(55 б.)⁴¹

Бул сүрөттөөлөрдөн улам Айсалкындын образы айдай сулуу аялдын образынын келбетин берип турат. Ошону менен бирге анын образында сыйкырдуу,

⁴¹ Эр Төштүк.-Китепте: Эл адабияты сериясы. 2 том.-Б.:Шам басмасы.-1996. 55б.

мифологиялык касиеттер сакталганы билинип турат. Айсалкындын ушундай мифологиялык касиетин тастыктаганы анын каргышы катуу экендиги жана кар жаадырып аба-ырайын башкарган жайчы жагын көрсөтүп турганын көрөбүз. Ал эми кайып болуп кетиши, учуп кетиши бардык перилерге тиешелүү мүнөз. Айсалкындын алдын ала көрө билүү касиети бар болсо да Төштүкө акыреттик жар болууга тоскоол болгон эмес. Айсалкындын Кенжекеге айткан куттук сөзү каяша жоопко айлангандан кийин ал сүйгөнүн эч нерсеге карабастан кармап салат. Ал эми түш көрүү мотиви Төштүктөн кабар алуу катарында кызмат өтөгөн жана Айсалкын түш көрүп Төштүкө ашык болуп калган. Мындай түш көрүү мотиви элдик оозеки чыгармачылыкта арбын кездешкен мотив.

Сайкалдын образы “Манаста” көөнө образдардын бири. С. Каралаевдин вариантында нойгуттун каны Карачанын кызы. С. Орозбаковдо болсо Сайкалдын образы Тейиш кандын тою, Манастын Кыз Сайкал менен беттешкени деген сюжетте берилет. Ал сюжетте Манас Текес канын жеңип анын иниси Тейиш бөөдө элди кырбайлы деп багынып берет да Манастын урматына чоң той берет. Тойдо оюндар ойнолуп кезек эр сайышка келет. Калмак казак колунан Сайкал чыгып атын ойноктотуп турат. Ага даап эч ким чыкпай койгондо Манас арданып ортого чыга калат. Сайкалдын сулуу чырайын көргөндө Манас мен ала турган кыз экен кокус кылып өлтүрүп албайын деп аяп коёт. Ошондо он жетидеги Сайкал муну тындым кылып кыргызды ыйлатайын деген ой менен жарадар кылып ээрден оодара саят. Манас кулайын деп барып оңолуп кетет. Экинчи сайышта Сайкал төшкө сайып бек кучкап жыгайын деп калганда Чубак келип бул эңиш эмес сайыш деп Сайкалдын атын башка чабат. Каарына келген Манас кийинкисинде Сайкалды катуу уруп өтөт. Эти ооруп дем ала албай калган Сайкал эл аралап качып кирет. Ал эл арасынан чыкпай койгондо анын атын Манаска тартуу кылышат. Манас менен Сайкал күч сынашкандан соң акыреттик жар болушу көөнө баатырдык эпосторго таандык байыркы мотивдин кыргыз эпосундагы чагылышы болуп саналат. Манас өлүм алдында жатканда Ажыбай Сайкалды чакыртат. Келбей койгондо Ажыбайдын баласы он эки жаштагы Коёнаалы барып

алып келет. Сайкал келип тулга отуруп акыркы сапарга жарын узатат. Андан соң үйүнө барып кайып болуп Манаска акыреттик жары болуп кошулуп кетет.

Айсалкын менен Сайкалдын окшоштук жагы баатырына акыреттик жар болуп кошулушу эсептелет. Экөө тең баатырды сүйүп күтө билген. Бул “акыреттик жар” болуу мотиви элдик дастандарда кездешүүчү типтүү көрүнүш. Образы боюнча эрки күчтүү, бекем мүнөзгө ээ жана ашкан чырайлуу сулуу болушкан. Алардын жакындык жагы баатырга кара санаган терс сапатынын чагылдырылышы болуп эсептелет. Айсалкын ачыктан ачык Төштүкө каршы чыккан эмес. Ал эми Сайкал кадимки баатырдык беттешке Манас менен түшөт.

Сарыбуурул тулпарга

Санына камчы салганы,

Сарала байрак найзаны

Колго имерип алганы,

Каары катуу Сайкал кыз

Сандыргалуу төрөнү

Жанчмак үчүн барганы. (72 б.)⁴²

Сайкал ичинен кара санап Манасты сайып өлтүрөйүн деп ойлойт.

Өлтүрүп Манас каныңы,

Тынчытайын баарыңы,

Оюндан окус кылайын,

Ногойдун журтун кырайын!

Кыйынын окус кылайын,

⁴² Манас, Семетей, Сейтек, - Бишкек, - 1999, 72 б.

Кыргыздын журтун кырайын! (72 б.)⁴³

Айсалкын сыяктуу Сайкал да кара санатайлык кылып ичинен арам ойго барат. Бул дагы терс образдын дагы бир ички сапаттарынын бири. Бирок Сайкал баатыр кыз катары сүрөттөлүп эпосто толугу менен терс образ катары берилбейт. Анткени Сайкалдын өз алдынча дастан болуп жашашы жана элдик баатыр кыздар эч убакта терс каарман катары каралган эмес. Бул кыргыз элинин жоокерчилик жашоо турмушунун ыңгай шартынан келип чыккан типтүү көрүнүш жана оозеки чыгармачылыка сиңип кирген да жоокер кыздар баатыр аталып даңазаланган. Ошондуктан Сайкалды терс сапаттары бар баатыр кыз катары кароо дурус болоор. Ал эми чырайынын сүрөттөлүшүн карап көрөлү. Жогоруда айтып өткөндөй Айсалкындын перилик сулуулугу Сайкалдыкына окшош эле карапайым кыргыз кызын сүрөттөгөн сүрөттөөлөргө арбын.

Карап көрсө кыз экен,

Как сулуунун өзү экен.

Жазы маңдай, жайык төш,

Кобул мурун, көөхар көз, (салыштыруу)

Жүзү нурлуу инжи тиш,

Кандай болду ушул иш. (72 б.)⁴⁴

Эт чыбыктай ийилген, (салыштыруу)

Эркекче кийим кийинген,

Акак тиштүү, кыйгач каш,

Жазык маңдай түймө баш,

⁴³ Жогорудагы китеп.

⁴⁴ Жогорудагы китеп.

Ак-кызылы бөлүнгөн,

Айнектей көзү көрүнгөн,

Нурдуу кызыл бети бар,

Уздан апкак эти бар,

Короз моюн, кобул кол,

Атанын сонун сулуу бол! (47 б.)⁴⁵

С. Каралаевдин вариантында көбүнчө Манастын өлүмү жөнүндө айтылган сюжетте Сайкал тууралуу көп айтылат. “Семетейдин” Каныкейдин жомогу аттуу сюжетте да Сайкал тууралуу Каныкейдин айтымы боюнча учурайт. “Эр Төштүктө” Төштүк өлбөй эле элине кайтып келген жеринен бүтөт. Ал эми “Манаста” баатыр өлүп Сайкал келип кошок кошуп тулга олтурат. Бирок ал дагы кайып болуп жаны Манаска кошулуп кетет.

(гипербола, салттуу. поэт. фор., порт. мүнөз. фор.)

Бөдөнөдөй кайран көз

Карачанын Сайкалы

Бөлөк-бөлөк жаш кетет, (жаш кетет, грациялык кайталоо)

Ителгидей кайран көз (салыштыруу)

Ирмеген сайын жаш кетет,

Кадырдуу тунук көзүнөн

Каалап ыйлап алганда

Камчы бою жаш кетет. (991 б.)⁴⁶ (салыштыруу)

⁴⁵ Манас, С. Орозбаковдун варианты боюнча, - Ф.: - 1989, 47 б.

⁴⁶ Манас, С. Каралаевдин варианты боюнча, - Бишкек, - 2010, 991 б.

Сайкал антип өлгөн соң,
Көмдүрбөй кайып болгонун,
Көбүрөөк журту көргөн соң,
Ак сакалдуу карысы:
“Кыямат болуп Манаска,
Кызырдуу Сайкал кетти”, - деп,
Өзөк кылып баарысы,
Кызырдуу Сайкал эр экен,
Кыяматтык Манаска
Журту менен коштошуп,
Кошулуп кеткен кези экен. (991 б.)⁴⁷

Ал эми экөөнүн айырмачылыгын карай турган болсок. Айсалкын пери кызы болуп сыйкырдуу касиетке ээ болсо, Сайкал баатырдык күчкө ээ болуп турган. Сайкалдын образы мифологиялык элементти камтыган (кайып болуп кетиши) реалистик образ. Ал дагы дастанда орду боюнча кошумча образ болуп эсептелгени менен эпикалык баатыр аялдын образын толук берип турат. Бардык баатырларга таандык минген аты Сары буурул, кийген тону, найза менен кылычы бар. Манас өлүп Ажыбай барганда Сайкалдын жини кайнап анын астына баргандай мен катын эмесмин деп ургаачылык сапатынан кечип өзүн баатыр эр катары сезе билген.

(гиперболалык салыштыруу)

Карачанын кан Сайкал

⁴⁷ Жогорудагы китеп.

Кайра кудай эми уруп (салт. поэт. фор., порт. мүнөз. фор.)

Каарданып алды эми.

Каарына жан турбай

Оозунан өртү төгүлүп,

Карачанын кан Сайкал

Опол тоодой көрүнүп, (салт. поэт. фор., порт. мүнөз. фор.)

Көргөндүн көөнү бөлүнүп,

Карачанын кан Сайкалы

Оң далысы кең экен,

Ургаачынын айыбы болбосо,

Кылымды кыраар эр экен.

Урунаарга тоо таппай (баян. фор. сюжет б-ча порт. мүнөз. фор.)

Урушаарга жоо таппай

Тиштээрине таш таппай

Кесээрине баш таппай,

Сары конуш бел таппай,

Сайыша турган эр таппай,

Касаба колдо калкылдап

Кара болот сыр найза,

Оң колунда жаркылдап. (973 б.)⁴⁸

Сайкалдын образын берүүдө да гипербола менен салыштыруу негизги көркөм каражат болуп колдонулган. Мейли сулуу кыздын чырайын сүрөттөсүн же баатырдык кейпин чагылдырсын. Жогоруда белгилеп өткөндөй салттуу поэтикалык формулада портретти мүнөздөмө жана согуш көрүнүшүн сүрөттөө формуласы көп орунду ээлейт.

Эламан менен Жакып

Эламандын образы балдарынан малын аяган сараң бай катары жана өз баласына ич күйдүлүк кылган өзүмчүл мүнөздүү адамды чагылдырат. Атасынын балдарынан аянганы бийликти колунан чыгарып баратканына ич күйдүлүк кылса, бир четинен байлыгын жана кара жанын биринчи орунга койгон сараң адам катары көргөзүп турат. Жакыптын образы дагы дал эле Эламандын образына окшош, реалистик кошумча терс образ катары “Манаста” чагылдырылган. Экөө тең балага зар болуп сансыз малым кимге калат деген кайгыны жейт. Эки образды салыштырууда “баласыздык” мотиви дароо эле көзгө урунду. Мындай мотив элдик оозеки чыгармачылыкта арбын кездешкен мотив. Кыргыз элинин жашоо-турмушунда тукум улоо салты бекем болгондуктан артындан туяк калтыруу үчүн эркек баланын сөзсүз төрөлүүсү абзел. Ал эми баласы жок үй-бүлө зарлап ыйлап, кайрылбаган табыбы, барбаган ыйык жерлер калбайт. Албетте элдин ишеними каада салты биринчи иретте элдик оозеки чыгармачылыкта болот эмеспи.

Эламан түш көрүп түшүндө кызырдын өзү кирет. Жакыптын түшүндө болсо колундагы куш учуп чыгып канаттуулардын баарын ызы-чууга салат. Оң канатын жайып Алтайга, сол канатын жайса Ала тоого чейин жетет. Образдын элесин ачууда түш көрүү мотиви көркөмдүк берип окуя учугун улайт. Түш көрүү мотиви бардык дастандарда учурай турган типтүү мотив. Анын орун алышы бир нерседен кабар алуу жана аян берүү катары сюжеттик окуяны улап көркөмдүк кошуп турат.

⁴⁸ Манас, С. Каралаевдин варианты боюнча, - Бишкек, - 2010, 973 б.

Баласыздык мотиви менен түш көрүү мотиви дайыма эриш аркак жүргөн мотивдерден. Жакып зарлап күткөн баласынан малын аяп Манасты каргайт. Манас Ошпурдун колунда жүргөндө козу союп этине балдары менен тоюп алат. Кийинчерээк Манас Таласка келип туруп калган кезде Жакып катуу кармап малымды түгөттүң деп айыпка салат. Бул жерден көрүнүп тургандай ата менен баланын мамилесин чагылдырган мотив орун алууда. Башкача айтканды атанын баласына кастык кылышы чагылдырылган. Ата менен баланын касташуусу байыркы архаикалык-салттык мотивдерден. Муну Элеман менен Жакыптын ортосундагы генетикалык жана типологиялык окшоштуктардан байкоого болот.

“Уулум Манас, өлсөңчү!

Өрттөй уулум өлдү, - деп,

(салыштыруу)

Өмөлтө кырып малымды

(метанимия- өтө көп)

Ушу жерге көмсөмчү!

Кетирдиң далай алымды,

Ичкиликке жоготтуң,

Сан карадай малымды.

(метанимия бодо мал)

Укпай койдун сөзүмдү

(каар. речин. кайрыл. фор.)

Көп малымды түгөтүп,

Көммөй болдуң өзүмдү. (334 б.)⁴⁹

Өз баласына кара санап каргыш айтканы аны өлүмгө жакын айдаганы эмеспи. Мындай каргыш айткан адам албетте ички душман катары дастанда терс образды чагылдырат. Жакыптын мал аяп баласын кармаганы Эламандын Төштүктөн малын аягандан да кыйла курч абалда берилген.

(МОНОЛОГ)

⁴⁹ Манас, С. Каралаевдин варианты боюнча, - Бишкек, - 2010, 334 б.

Балалуу болдум, - деп, жүрсөм

Куу баш болгон экемин. (салт. поэт. фор., порт. мүнөз. фор)

Арак ичпей, таш ичкин, Манас! (рефрен - каргыш)

Азар түмөн, көп дүйнөм

Ай-талаага сен чачып, (салт. поэт. фор., порт. мүнөз.)

Аз келсе атандын канын

Кошуп ич Манас!

Баласы жоктун жаны тынч,

Бул Манастын заары күч.

Түгөттүң түптүз күлкүмдү,

Сарып кылып жоготтуң

Сан казына мүлкүмдү. (335 б.)⁵⁰

Манас атасына таарынып үйдөн кетип калат да буудайды Аккулага алмаштырып ат минип кайтат. Ал эми Манас Каныкейге үйлөнгөн сюжетинде кара ниет Жакып калың төлөмөк түгүл кара тай бербеймин деп чыгат. Бакай өзү жуучу түшүп, калыңын төлөп Манасты Каныкейге үйлөндүрөт. “Манастын” биринчи бөлүмүндө Жакып менен Манастын ортосундагы карама каршылык анчалык ачык байкалбай өмүр бою пикир келише албай өтүшөт. Семетей бөлүмүндө болсо Жакып тикеден тике душмандыка барат.

Ат өлгөндө кесек ит

Соору керек болучу

Ага өлгөндө иниге

⁵⁰ Жогорудагы китеп.

Кесек ит, жеңе керек болучу –

деп кенже аялынан төрөлгөн балдарына Каныкейди алып бермек болот. Левират салтына ылайык катардагы эле көрүнүш болгон. Бирок Жакыптын Манаска тиешелүү мүлк өз карамагында калып балдары ээлик кылып калса деген сараңдык оюн ойлогон.⁵¹ Жакыптын ач көздүк, дүнүйөкордук өзүмчүлдүк өндүү терс сапаттары бара-бара киши өлтүрүүдөн кайра тартпаган жүзү каралыкка чейин өсүп жетет. Түрк элдеринин дастарында жана кыргыз элинин дастандарында ата менен баланын касташуусу кенен кезиге турган салттык мотив. Эламан Төштүктүн жанын желмогуз кемпирге ачык эле берип жиберет. Жакып Манастын жанын сатпаса да Эламанга тиешелүү сапаттарды Жакыптын образынан айттырбай кезиктирүүгө болот.

Атакебиз Элеман

Малга кароо бай экен.

Сараңдыгы атамдын

Ала тоодой бар экен. (салыштыруу)

Малга кароо, эң битир

Эселек туулган жан экен. (79 б.)⁵²

Төштүктүн айтуусу боюнча Эламандын образы жогорудай сүрөттөлсө Жакыптын да образынын сараңдык сапаты Манастын монологу аркылуу төмөнкүдөй болуп баяндалат.

Мал жандуу Жакып атама

Бажандашып нетейин, (салттуу. поэт. фор., каар. речин. кайр. фор.)

Малын берип колуна

Башка жака кетейин.

⁵¹ «Манас» энциклопедиясы, - Б.: - 1995.200 б.

⁵² Эр Төштүк.-Китепте: Эл адабияты сериясы. 2 том.-Б.:Шам басмасы.-1996. 79 б.

Кара нээт атама

Кажылдашып нетейин,

Канчалык мүлкүн түгөтсөм

Калк кыдырып кетейин! (335 б.)⁵³

Бул эки образды салыштырууда абдан окшош болгондуктан айырмачылыктарды табуу кыйын болду. Алардын ички жана сырткы сапаттары, мүнөзү бирдей болсо да Эламандын түркөй, сараң жана өзүмчүл образы күчтүү жана терең чагылдырылган деген бүтүмгө келдик. Буга мисал катары Эламандын сууда агып келе жаткан өпкөгө көзү түшүп сайып алганын алсак болот. Ал тургай Төштүктүн жанын садага чаап өз жанын алып калыш үчүн аракет кылган.

Зарланган Төштүк балага,

Жанымдан Төштүк садага!

Өлбөс күнүм көрөйүн,

Каалап калсаң Төштүктүн

Эгөөсүн алып берейин. (121 б.)⁵⁴

Жалгыз көздүү желмогуз жана Малгун менен Мадыкан дөөлөр

«Эр Төштүктөгү» Жалгыз көздүү желмогуз кадимки эле маңдайында жалгыз көзү бар алп мүчөлүү, ченемсиз кара күчкө ээ мифологиялык кейипкер. Быйты күндү аялдыкка алып ак сарайды кайтарып жатат.

Адам билбес сөзү бар,

Башында жалгыз көзү бар.

Жети күнү болгончо,

⁵³ Манас, С. Каралаевдин варианты боюнча, - Бишкек, - 2010, 335 б.

⁵⁴ Эр Төштүк.-Китепте: Эл адабияты сериясы. 2 том.-Б.: -Шам басмасы.-1996. 121 б.

Жердин үстүн чалчу эле,

Ж - аллитерация, эле кайталоо

Жана дагы жети күн

Жердин астын чалчу эле.

Жана он төрт күн өткөнчө

Ушинтип уктап калчу эле.

Ал уйкудан ойгонуп,

Темир шиш колго алуучу.

Төөдөн төрттү саюучу,

Төрт төөнү кактап бышырып,

Абыдан тоюп алуучу. (180 б.)

Дастанда желмогуз деп аталганы болбосо бардык дөөнүн тибин алган образдын элеси чагылдырылган. Жеңилбес күчкө ээ болгон жалгыз көздүү желмогузду Эр Төштүк уктап жаткан жеринен таалуу жери болгон жалгыз көзүнө сайып өлтүрөт. Жирмунский “Манас” эпосун карап жатып “Отко койсо күйбөгөн, сууга салсаң чөкпөгөн жана атсаң ок өтпөгөн, замбирек огу жетпеген” деген жеңилбес күчүнө “формула неуязвимости” деген термин берген. Ал эми кийинчерээк баатырдын жеңиле турган таалуу жери болгон деп аны “условная неуязвимость” деп атайт. Мисалы Манастын таалуу жери төшү болгон. Дайыма ак олпокту кийип жүргөн.⁵⁵ Анын сыңарындай сыйкырдуу күчкө ээ болгон мындай фантастикалык каармандардын да таалуу жери (условная неуязвимость) көзүндө болгон. Аны менен согушкан баатыр дайыма көзгө сайып, өлтүрүп жеңет. Дөөлөрдүн образы дүйнөдөгү бардык элдерде эле туруктуу тескери тип, жагымсыз каарман катары

⁵⁵ Укубаев Т.У. Кыргызский героический эпос “Манас” в свете историко-сравнительных исследований В.М. Жирмунского: Диссертация канд. фил. наук, - Б. - 2007, 98 б.

сүрөттөлөт. Анын грекчеси циклоп болсо, скифтер аримаспу деп аташкан.⁵⁶ «Манас» дастанында болсо Малгун менен Мадыкан дөөнүн образдары берилген. Жалгыз көз желмогуздан айырмаланып алар адамдык менен баатырдык сапаттарды көбүрөөк алышкан. «Манаста» бул дөөлөрдүн жомоктук кейпинен адамдын кейпине жакындатылганын көрөбүз. Мисалы, Малгун Бээжин чебинин ичинде - адамдарга жакын жашаган жана тил билген. Курал жарак көтөрүп качыр минип жүргөн. Анын образын ачууда баатырдык сүрөттөөлөр да колдонулган.

Калдайып туман сөгүлгөн,

Тетиги дүмүрөйүп көрүнгөн

Жалгыз көздүн эли бар,

Каарына алганда

Каршылашаар чеби бар,

Ошол чептин ичинде

Алышса адамдын алы жетпеген (салт. поэт. фор. порт. мүнөз.)

Атышса огу өтпөгөн

Жалгыз көз Малгун шери бар.⁵⁷

Жалгыз көздүү дөөлөрдөгү өлбөстүк касиети жана тоонун ээси экендиги жөнүндөгү түшүнүк Малгундун образында сакталган. Айрым Сибирь элдеринде Мады тоонун ээси деп берилет. Алтай эпосторунда да Мадыкан – Мадыкер тоонун ээси катарында айтылып, Мады тоо ээси, -кер мүчөсү байыркы кезде зор жана күчтүү деген маанини туюндурган. Ал эми шор эли да Мадыкан (Падыкан)

⁵⁶ Джоокаева А.Д. Мифологические пласты эпоса “Манас” в свете компаративизма: Диссертация канд. фил. наук, - Б. - 2004, 122-123 б.

⁵⁷ «Манас» С. Каралаевдин варианты, - Б.: - 2010, 652 б.

деп тоонун ээси катарында бүгүнкү күнгө чейин ишенип келишкен.⁵⁸ Чоң казаттын чалгын салуу эпизодунда да Алмамбет менен Сыргак Малгундун көзүнө сайганда ал тоону көздөй качат. Бул анын образынын түпкү теги тоо менен байланышканын жана тоо ээси экендигин, тоо таяна качып тоодон күч топтоорунан кабар берет.

«Малгундун жалгыз көзү» - деп,

Чечекейге Эр Сыргак (метанимия таалуу жер)

Муштап эми өттү эле.

Муштаганда чечекей

Жалгыз көзгө сайдырып,

Чечекейден айрылды.

Амалы кетип Чоң Малгун

Тоого качты шок-шоктоп,

Алмамбет, Сыргак эки шер

Тоого койбойт токмоктоп.⁵⁹

Анын «Эр Төштүктөгү» дөөдөн дагы бир айырмасы таалуу жеринин көзүндө эмес экендиги, качырынын жана өзүнүн башы кесилгенде гана жаны чыгып өлөт. Алмамбет менен Чубак чалгынга барып кароолчу түлкү, кулжа менен кырк кечилин өлтүргөндөн кийин Бээжинди кайтарып турган кытайлардын Малгун дөөсүнө барышат.

(гипербола)

Боз качырга мингизсе,

⁵⁸ Манас энциклопедиясы, - Б.: - 1995, - 385-386 б.

⁵⁹ «Манас» С. Каралаевдин варианты, - Б.: - 2010, 659 б.

Айбандан күлүк чоң эшек
Чуркашына мал жетпейт,
Үстүндөгү Малгунга
Алышкан менен ал жетпейт.
Малгундун жайын сурасаң
Адамдан башка сөзү бар,
Маңдайынан карасаң
Көнөктөй жалгыз көзү бар.⁶⁰

Алмамбеттин кеңеши менен чынар терек түбүндө байланып турган качырынын башын кыя чап деп Сыргакты жөнөтөт. Сыргак качырдын башын кесип дөөнү жөө калтырат. Малгун жөө калса да күчүнө ишенип баатырларды качырып сала берет. Баатырдык сүрөттөөлөрдү Малгундун образынан да көрүүгө болот. Жогоруда айтып өткөндөй мифологиялык каарман адамдык сапаттарды ала баштаган. Башкача айтканда дөөнүн образы «Манаста» эволюциялык өсүшкө дуушар болгон.

(салттуу поэт. фор., порт. мүнөз., гиперболалык салыштыруу)

Чондугу тоонун теңиндей.

Мурду тоонун сенирдей.

Көзү көлдүн буткулдай.

Көрүнгөндү жуткудай

Мурутунун бир талы

Айбалтанын сабындай.

⁶⁰ «Манас» С. Каралаевдин варианты, - Б.: - 2010, 653 б.

Оозунан чыккан дем

Күйүп турган жалындай,

Нече-нече калың кол

Кармашкандан коркпогон,

Күнү-түнү дем албай,

Санатылуу алты ай

Салышкандан коркпогон.⁶¹

Качырынан ажырап Алмамбеттен көзгө жеген Малгун тоо тарапка качып берет. Ошондо Алмамбет менен Сыргак экөөлөп кууп барып башын кыя чабышат. Ошондо гана дөө жан берет. Ал эми окшоштук жактарынын бири эки дөөнүн тең соргоктугу. Бул байыркы дөөнүн тибине таандык сапат. Малгун жалгыз көз желмогуз сыяктуу көп төөнү кактап жебесе да соргоктугу жанда жок экендиги айтылат.

Ошол капыр чоң Малгун

Алышканды түк койбойт,

Бир чочконун этине

Бир жегенде түк тойбойт.⁶²

Ал эми Мадыкан дөөнүн образы Чоң казаттын кульминациялык чекитинде берилет. Анын дастанда алган портреттик элеси, аткарган милдети жагынан баатырдык эпостордун каарманына жакын келген, кийинки доорлордун мүнөзүнө ылайык өзгөртүлгөн жалгыз көздүү дөө. Дастанда Мадыкандын мифологиялык келбети жана белгилери толук сакталып калганы (айрым деталдарды эске албаганда – бука, зоот кийимдер) менен ал туруктуу терс кейипкерге айланып

⁶¹ «Манас» С. Каралаевдин варианты, - Б.: - 2010, 657 б.

⁶² Жогорудагы китеп, 653 б.

эпикалык душман батыры катары берилген. Чоң казатта Мадыкан кол башы болуп келгени анын мүнөзүнүн жана иш аракетинин өзгөргөндүгүн айкындап турат. Дастанда баатырдык эпостун нугун сактап жоокерчиликтин шарты боюнча Манас менен Мадыкан жекеме-жеке согушат. Бирок Мадыкан дөө адамдын портретин толук алганга жетишкен эмес. Мисалы анын алдында ат эмес көк бука болгон. Бул Мадыкандын дөөлүк касиетин баса белгилеген атрибутивдик каражат. Мингени көк бука. Өзү кол баштаган аскер башчы катары сүрөттөлөт.

Мадыкан баатыр артык эр,

Чымыр жанга күч келип,

Кыргын болор ушул жер.

Ок өтпөс темир калканды (согуш. көрүнүш. сүр. формула)

Кийип калган кези экен,

Башында жалгыз мүйүзү бар,

Чондугу тоодой көк бука (салыштыруу)

Минип алган кези экен.

Астындагы бууданын (салттуу поэт. фор., баяндагыч. фор.)

Желгенине жел жетпейт,

Басканына мал жетпейт,

Үстүндөгү Мадыкан

Алышкан менен ал жетпейт.⁶³

Манас баш болгон кырк чоро катар сайып өтүп жатып, көк букасынын башы кесилгенден кийин гана башын кесип жеңишет. Жыйынтыктап айтканда «Эр Төштүктөгү» жалгыз көз дөө «Манастагы» Малгун менен Мадыкан дөөлөргө

⁶³ Жогорудагы китеп, 747 б.

салыштыра келгенде байыркы, архаикалык типке жакын. Малгун жана Мадыкан дөөлөр келбети менен айрым дөөлүк мүнөздү сактап калган болсо да аткарган функциясы алда кайда өзгөрүүгө дуушар болгон. Баягы жүн басып жөө жүргөн, киши менен төөнүн этин кактап жеп көп күн уктаган дөөнүн образы «Манас» дастанында бука менен качырга минген жана зоот кийинип баатырларча салгылашкан жоокердин образына айланган. Мезгил өтүп коом өзгөргөндө адам баласынын да түшүнүгү, дүйнөнү кабылдоосу өзгөрүп жүрүп олтурган. Жомоктук-мифтик каармандарга карата да көз карашы өзгөргөн. Коомдун өнүгүшүнүн натыйжасында мифологиялык түшүнүктөр эволюцияга учурап элдик чыгармалар да идеялык мазмунуна ылайык жаңы белгилерди сиңирет. Дастандын эволюциялык өнүгүүсүнүн поэтикалык үлгүсү мына ушул Малгун жана Мадыкан дөөнүн образдарында берилет.

Карадөө менен Жолой

Карадөө мифологиялык образ. Анын образына жакын келген «Манас» дастанындагы Жолойдун образы болуп саналат. Карадөө аталганы менен бул каармандын кулк-мүнөзү, турпаты реалистик каармандарга көбүрөөк жакын. Дөө аты анын чоңдугун, күчтүүлүгүн арттыруу иретинде пайдаланылган метафоралык ат. Ал эми Жолой ошол эле каармандын дагы да өнүккөн формасы катарында салыштыра келгенде алдыбызга чыгып олтурат. Мифологиялык образдан реалистик б.а. адам сапаттарын көбүрөөк алган образдын элесин Жолойдон көрүүгө болот. Биринчиден алардын окшоштуктарын аныктайлы. Карадөөнүн образы кара күчкө нык толгон бирок акылы кемирээк, бирөөнүн кол алдында иштеп кызмат кылган балбанды чагылдырган. Көкдөө «Энендин өчүн ал, көзүмө көргөзбөй өлтүрүп тындым кыл» - деп Карадөөгө тоодой болгон боз ат мингизип, соопкут кийгизип жиберет. Карадөө Желмогуз кемпирдин уулу, Көкдөөнүн кол алдындагы желдети эле. Кошумча жана мифологиялык терс образдардын бири Карадөө Төштүктү утурлап чыгат. Төрт Маамыты Карадөөнү көздөй найза сунуп чыгышат. Бирок алар дароо жеңилүүгө учурап калат. Карадөө боз баштыкты

жерге таштап ким эңип алса ошонун баатыр болушун керек, мен ошол баатырыңар менен жекеме жеке чыгам, эңип алган мөөрөй аныкы болот деп айкырат. Төштүк жердеги баштыкты бели беш ийилип, асманга беш чыгып туруп көтөрүп кеткенде Карадөө эңе албаган баатырдын башын кыя чапканын айтып Төштүктүн күчүнө таң калат. Найза сайыш, күрөш менен жамбы атышка жекеме жеке Төштүк өзү чыкмай болот. Көкдөө баш болгон анын жан жөкөрлөрү менен калың эл карап турат. Карадөөнүн образы жалгыз көздүү дөөдөн айырмаланып турат. Ал көбүрөөк балбанга же согушка кыйын келген алпка окшош. Бирок сүрөттөлүшү боюнча жомоктогу дөөнүн образын чагылдырат. С. Каралаев мифологиялык каарман үчүн, реалистик каарман үчүн да бирдей поэтикалык формуланы сүрөттөөдө колдонгонун көрүп турабыз. Муну менен бул образ эволюциялык өзгөрүүлөргө акырындап учурай баштаганын байкаса болот.

Зордугу тоонун теңиндей,

Ким көрүнсө жегидей,

Карадөө балбан дечү экен,

Бир жылдык жечү тамагын

Бир күнү барып жечү экен.

Калк чуркурап баарысы,

Карадөө балбан дечү экен.

Карадөөнүн образы дөөнүн образына жакын келген чоң алптын элесин берет. Анын мифологиялык образ катарында жети баштуу желмогуз кемпирдин баласы болгондугу дагы бир айгинелеп турат. Анын күчү бардык дөөлөргө тиешелүү зор бир күчкө ээ. Сүрөттөлүшү кадимки эпикалык каарман-баатырларга тиешелүү (салыштыруу көп орунду алган) сүрөттөөлөргө толгон. Бирок эпикалык каарманга тиешелүү салыштыруулар Карадөөнү сүрөттөөдө ашыра, гиперболалык салыштыруулар менен баяндалат.

Сыягына караса,
Мурунуна караса,
Борчуктуу тоонун бородой,
Кайраты бийик, заары күч,
А каапырга жолуккан,
Кайран жандан күдөр үз!
Арбайыңкы колуна
Чапчып алса тим эле,
Адам уулу киргидей.
Жалынган менен болбостон,
Жаның чыккан ал каапыр
Тытып ийгидей.
Каш-кабагы каапырдын
Белестүү тоонун буткулдай,
Кармалашкан адамды
Ат тону менен тим эле,
Кармап алып жуткудай.
Канжардай тиши калкайган,
Чоңдугу тоодой даңкайган. (277 б.)

Жолой Коңурбай сыяктуу митаам эмес, күчтүүлүгү дух, намыс деген ички дүйнөсү менен түк байланышпайт. Күчтүүлүгү тамактын күчү менен билинет. Акылы тайкы келген, ич дүйнөсүнүн көңдөй жагы басымдуу кылат. Жолойдун образы Көкөтөйдүн ашында абдан таасын сүрөттөлүп берилген. Мисалы анын кемеге башында быша элек этти зордуктап жегенин айтсак болот. Жолойдун образы да Карадөөнүкүнө мына ушул жагынан абдан окшош. Бирок Карадөөгө караганда образ ар тараптуу чагылдырылган. Анын күрөшкө түшүп жатканы образды жеке физиономиялык сүрөттөлүш менен эмес портреттин сырткы контурунан баштап ички мүнөзүнө чейин баяндалып берилген ыр саптары менен ачып көргөзүп турат. Анын өз алдынча кан болгону менен Эсенкан менен Коңурбайдын сөзүнөн чыга албаган каарман катары баяндалат. Карадөө да Көкдөөнүн тилинен чыкпаган, ал кайда айдактаса ошол жерге барып берген балбан. Анын ачуусуна тийип алдап койгон жетиштүү. Жолой да көбүнчө Коңурбайдын митаамдык менен пайдаланганына этибар албай тилине кирип жүргөн болот.

Эки ийиндин арасы

Кере кулач төш жары.

Кан Коңурбай баатырдын

Көңүлү жакын өз жары.(73 б.)⁶⁴

Ал эми булардын көркөм образындагы айырмачылыктар сүрөттөөдө колдонулган поэтикалык формулалар жана Жолойдун образын ача турган сүрөттөөлөрдүн ар тараптуу чагылдырылышы болуп саналат. Жолойдун образынан Карадөөнүн образынын эле өнүккөн (мифологиялыктан реалистик образга өткөн формасын) көп функцияналдуу жана психологиялык адамдык мүнөзгө ээ сапаттарды көрүүгө болот. Анын сүрөттөлүшү жомоктук мотивде эмес, баатырдык мотивке жакын берилет. Ал дастанда душман катары белгилүү болсо да баатырдык сүрөттөөлөр менен коштолот.

⁶⁴ «Манас», - Ф.: - 1959, - 73 б.

(гиперболалык салыштыруу басымдуу)

А дедирбей ошондо,

Басып чыкты чечинип.

Алты батман буудай жеп,

Дан жыттанган чоң Жолой, (эпитет)

Алтымыш алпты бир союп,

Кан жыттанган чоң Жолой!

Тырмагына караса

Ак жолборстой саладай, (салыштыруу)

Мурутгарын караса,

Тегирмендин күпчөккө

Текши койгон барадай.

Өлчөөсү жок өзөгү,

Чечекейи чарадай.

Туурасы жоон, бою пас,

Дулдугуй бетгүү өнү саз,

Комдонуп жаткан жолборстой,

Маңдайында кашы бар,

Козголуучу дөө эмес,

Чоң казандай башы бар.

Артына түшкөн айдары

Кыл чылбырдай чачы бар.

Кырк-элүүнүн ичинде

Кызыталактын жашы бар.

Кулагы калкан, кол чатыр,

Кытайдан чыккан чоң батыр,

Көз чуңкуру Жолойдун

Терең казган ороодой.

Көзүндөгү чылпагы

Чокчо табак шородой.

Арка жагын караса,

Ат жарышчу талаадай.

Эки эмчектин эттери

Эки жашар танадай. (72-73 б.)⁶⁵

Жолойдун сүрөттөлүшү Карадөөнүкүнө караганда кыйла апыртылган салыштырууларга бай жана гипербола басымдуулук кылат. Анын чоңдугу, балбандыгы, күчтүүлүгү кандайдыр бир нерсеге апыртылып салыштыруу менен аныкталган. Портреттик сүрөттөө менен анын чоңдугун, жада калса кулагынын, колунун чоңдугун айгинелеген физиономиялык түзүлүштү көрсөтүү болгон. Бул жагынан эки образдын окшоштугун айта кетсек болот. Чоң нерсени кичирейтип образга салыштырылган учурлар көп. Бирок ошол салыштыруу аркылуу образдын чоңдугу, зордугу жана күчтүүлүк касиети дагы да арттыруу максатында сүрөттөлүп берилген.

Кулактын көркү калкандай,

⁶⁵ «Манас», - Ф.: - 1959, - 72-73 б.

Колуна тийсе Ала-Тоо,

Боло турган талкандай (Жолой)⁶⁶

(Ала-Тоо литота,)

Арбайыңкы колуна

Чапчып алса тим эле,

Адам уулу киргидей. (Карадөө)⁶⁷

(Адам уулу литота,)

Карадөөнүн «чондугу» болсо физиономиялык түзүлүшүнө караганда күчтүүлүгүн сүрөттөгөн баяндоолор аркылуу билинет.

Сыягына караса,

Мурунуна караса,

Борчуктуу тоонун бородой,

(салыштыруу)

Кайраты бийик, заары күч,

(баяндагыч. фор., согуш.

Ал капырга жолуккан,

көрүнүшүн сүрөттөгөн ф.)

Кайран жандан күдөр үз!

Жалынган менен болбостон,

Жаның чыккан ал капыр

Тытып-тытып ийгидей.

Баш-кабагы капырдын

Белестүү тоонун буткулдай,

(салыштыруу, баяндагыч. фор.,

Кармалашкан адамды

согуш. көрүнүш. сүрөттөгөн. фор.)

Ат, тону менен тим эле

Кармап алып жуткудай.

⁶⁶ Жогорудагы китеп, 74 б.

⁶⁷ Жогорудагы китеп, 74 б.

Канжардай тиши калкайган (салыштыруу, баяндагыч.

Чондугу тоодой даңкайган. (276-277 б.) формула., согуш. көрүнүш.
сүрөттөгөн. фор.)

Жолойдун сүрөттөлүшү анын күчтүүлүгүнөн башка балбандык жана баатырдык белгилери менен шайкеш келген мыкаачылык, кан ичкичтик сыяктуу терс сапаттардын бүтүндөй бир градияциясын көрүүгө болот.⁶⁸

Өлчөөң кеткен бул Жолой

Өлтүрүп канга тойбогон.

Жан кыйгычтын бири ошол, (гипербола)

Жан алгычтын өзү ошол,

Кан ичип жүрүп катыккан.

Каары толук заары күч, (салттуу. поэт. фор., баяндагыч. фор.)

Бул капырдан күдөр үз.

Төбө чачы сүксөйүп,

Жеп ийчүдөй үксүйүп.

Качырган каман төштөнүп, (салыштыруу)

Алуучу аюу көздөнүп,

Көрсө көңүл бөлүнүп,

Айкырып сунган айзасы (салттуу. поэт. фор., баяндагыч. фор.)

Карагайдай көрүнүп,

⁶⁸ Манас энциклопедиясы, - Б.: - 1995, - 222-223 б.

Көргөндүн көөнү бөлүнүп,

Жолум үйдөй чоюн баш

(салыштыруу)

Билекке орой чалынуу

Жолойду көрсөң көзүңдү ач! (536 б.)⁶⁹

Жогорудагы саптардан көрүп тургандай Карадөөгө тиешелүү салттуу поэтикалык формуланы жана салыштырууну Жолойдон да көрүүгө болот. Ал эми көркөмдүк мүнөзүндөгү айырмачылыктарды да Жолойдун Карадөөгө караганда терс сапаттарынын көбүрөөк баяндалып берилишинен байкоого болот. С. Каралаевдин вариантында Жолой адамдын идеалдуу көз карашына тамтерсинен келген образ болгондуктан дастандын башынан аягына чейин кеңири масштабда баяндалып олтурат. Анын жогорку деңгээлде көркөмдөлүп берилиши мүнөзүнүн көп кырдуу жана көп функциялдуу терс образ экендигин айгинелеген факторлордун бири. Жолой ат минген найза көтөргөн кадимки батыр катары чагылдырылат, бирок айрым көркөм деталдар жана мүнөзү жагынан Карадөөгө окшошуп кетет. Ал окшоштуктарды жогоруда айтып өтүк, айырмачылыктарын да белгилей өтүп төмөнкүдөй жыйынтыка келдик. «Эр Төштүктө» Карадөөнүн образы эпикалык – реалдуу турмуш чындыгынын элементтерин камтыган мифологиялык образ. Ал эми Жолой болсо тескерисинче мифологиялык элементтерди камтыган реалистик образ. Анын ат минип, найза көтөрүп баатыр болушу, мүнөзүндөгү адамдык терс сапаттары эпикалык каарман экендигин айгинелесе, кан ичкич канкор, жесе бир тайдын этин бир жеген, өлүм дегенди билбеген дөөлөргө тиешелүү байыркынын издери бар экендигин көрөбүз. Карадөөнүн образы дөөдөн адам-каарманына өтүп жаткан өткөөл учурду чагылдырса, Жолойдун образынан кадимки баатырдын образын көрүп турабыз. Бирок дөөлөргө тиешелүү кээ бир мифологиялык деталдарды кезиктирүүгө болот. Мындай образды бардык элдик оозеки чыгармачылыктан көрүүгө мүмкүн. Акылы тайкы, кара күчү менен гана баатыр

⁶⁹ Манас, - Б.: - 2010, - 536 б.

атанган Жолой менен Карадөө дайыма бирөөнүн тил алдында калышкан. Бул мүнөз дөөлөргө тиешелүү мүнөздөрдүн бири.

Алардын бир типтеги образ катары сүрөттөлүшү С. Каралаевдин поэтикалык формулаларды экөөнө бирдей колдонгонунан көрүнүп турат. Мисалы портреттик сүрөттөдө:

(Кара дөө)

Зордугу тоонун теңиндей,
Ким көрүнсө жегидей,
Карадөө балбан дечү экен,
Бир жылдык жечү тамагын
Бир күнү барып жечү экен.
Калк чуркурап баарысы,
Карадөө балбан дечү экен. (274)

(Жолой)

Зордугу тоонун теңиндей,
Качырганды жегидей
Туурасы жоон, бою пас,
Дулдугуй беттүү, өңү саз.(166)

Көкдөө менен Эсенкан

Көкдөө биринчи бөлүмдө айтылып кеткендей митаам, айлакер, элин эзген зулум, мыкаачы жана мен деп чыккан баатырларды жайлап тынган кандын образын чагылдырган каарман. Анын аты метафоралык ат болгондуктан мифологиялык образ катары айтуудан алысбыз. Анткени «дөө» деген ат анын дене-түзүлүшү менен сөөлөтү жагынан күчтүү экендигин белгилөө иретинде колдонулган. Анын кол алдында мифологиялык, сыйкырдуу күчкө ээ тири шумдук каармандар кызмат кылган. Алар: Жети баштуу желмогуз кемпир, Карадөө, Жалгыз көздүү желмогуз. Кара наадан кан жан жөкөрлүкө да өзүнө окшогон жамандыктын жышааны болгон кара күчтөрдү топтогон. Жер алдында теңирчилик боюнча кара күчтөр жашаган. Ал тарап жин-шайтандардын ордосу

болгон. Ал жерге барган адам кайра кайтып келген эмес. «Эр Төштүктө» мындай байыркы ишенимдин негизинде жомоктук сюжет жаралган. Бирок кийинчерээк коомдун өзгөрүшү менен кандын элине душман чыккан мотиви бул сюжетке кошулган. Албетте мифтин, байыркылыктын изи байкалса да уруучулук таптын жана феодалдык коомдун жашоо турмушу көрүнүп турат. Уруучулук учурунда уруу башчысы жанына казыначы, жрец жана ак сөөк төбөлдөрдү чогулткан жана салык ала баштаган. Ал эми феодалдык мезгилде ар бир кол алдында жашаган тургун жери менен малы бар болсо да жок болсо да салык төлөөгө тийиштүү болгон. Ал жер менен мал бийлик башчыларына тийешелүү болгондуктан андан кетип калуу мүмкүн эмес эле. Качкандар катуу жазаланган. Жер алдындагы жан алгычтардын төбөлү кадимки эл башкарган каны катары сүрөттөлүшү мына ушул тарыхый кырдаалдын учурунан улам болуусу абзел. «Манас» дастанына бул жагынан окшош келген Эсенкандын образын алууга болот. Албетте бул образдан башка негизги терс образдар бар (Коңурбай, Жолой, Нескара ж.б.). Бирок аткарган функциясы менен образдын көркөм мүнөзү жагынан Көкдөөнүн образына жакын. Дастанда душмандардын башкы каны. Кол баштап согушка кирбесе да, уруу башчыларын башкарып турган кандардын каны. Эсенкандын атын окумуштуулар төмөнкүдөй чечмелешет. «Эзен» - ээ, таптык коомго чейин колдоочу рух маанисинде колдонулган (Тоонун ээси, суунун ээси). Феодалдык мезгилде эл ээси катарында колдонула баштаган. Моңголдор муну титул катары колдонуп Эсен-каан, Эзен Жангар, Эзен Богдону монарх, император маанисинде аташкан. Алар Кытай башкаруучуларын да ушундай ат менен аташкан. Ч. Валиханов Орто Азия элдери Кытай императорун «Эсен кан» деп аташканын жана «богдо-эзен» деген сөзүнөн өздөштүрүп алгандарын белгилейт.⁷⁰

«Манас» дастанында Эсенкан салт катары феодалдык доордогу монарх тибинде чагылдырылат, бул типтеги каармандар салт катары жоого аттанбайт. Алтай жеринде майда казаттардын чыгышына Эсенкан себепчи болот. Анын буйругу менен бала Манасты кармап келүү үчүн бир нече жолу кол жөнөтүлөт.

⁷⁰ Манас энциклопедиясы, - Б.: - 1995, - 373 б.

Алмамбет кандыктардан өзүнүн атасына тиешелүү кандыкты сурайт. Бирок Эсенкан ага кыр көрсөтүп Коңурбайга кандыкты берип коёт. Жолой, Коңурбай, Нескара, Эсенканга дайыма кабар берип турат. Эсенкандын эпикалык образы эл массасын каалагандай эзүүгө багытталган деспоттун образы. Эсенкандын карапайым элге зулумдук жасоосу, наадандык иш аракети, адамдык моралга сыйбаган, чектен ашкан мыкаачы кандардын кыял-жоругу мүнөздүү. Анын деспоттугу жаш балдарды курмандыкка чалып, өзү үчүн дарыгерлерге өлбөстүн дарысын жасатышы аркылуу берилет. Эсенкан өзү атайы жоортулга чыкпаганы менен аны уюштуруучу катары дастанда көрүнүктүү роль ойнойт. Бала Манасты издетүүдө, тыңчылар жөнөтүүдөн баштап Жолой менен байланыш түзүп, аны атайын күүлөп Манаска каршы жөнөтүү иштеринин баарын Эсенкан уюштурат. Чоң казатта Эсенкандын образы таасын ачылып, негизги ролу сакталат.

Эсенкан менен Көкдөөнүн образынын бирден бир мүнөзү эл башкарган митаам, зулум жана элин эзген деспоттугу, жоого катышпаган уюштуруучулугу жагынан окшош. Көкдөө алгач жер үстүнө жети баштуу кемпирди Төштүктү алып келүү үчүн жөнөтөт. Эсенкан да Манастын төрөлө элек кезинен тартып бала болуп чоңойгонго чейин издетет. Кол алдындагы Коңурбай менен Жолойду тукуруп Манасты өлтүрүүнүн айла-амалдарын издейт. Көкдөө да Карадөөнү тукуруп, Жети баштуу кемпирди айдактап, ар кандай тапшырмалар менен жеңип амал менен Төштүктү өлтүрүүгө аракеттерди кылат. Эки каарман тең негизги терс каармандардын бири. Алгач Эсенкан «Манас» дастанында орду байкалбайт, бирок анын аткарган ролу чоң. Бардык баскынчыл жортуулдарды уюштурган негизги душмандардын каны. Жолой, Коңурбай, Малгун менен Макел дөөлөр жеңилгени менен бир канча убакыр өткөн соң кайрадан Манаска каршы жаңы кол аттандырган. Ошондуктан душмандын колун таптакыр кыйратыш үчүн Эсенкан олтурган Бээжинди алыш керек болгон. Анын дастандын башынан аягына чейин катышышы Манаска каршы жөнөтүү иштеринин үстүндө тургандыгында эле.

Кыскасы Көкдөө менен Эсенкандын образы дастандын башынан аягына чейин аткарган функциясы менен көркөмдүк мүнөздөрүндө окшоштуктар көп. Алар: 1) Экөө тең эл башкарган зулум кандар. Жада калса өз элине душмандык

кылган чагымчыл, баш көтөргөндү айоосуз баскынчыл мүнөзгө ээ. Жоого аттанбаган, бирок дайыма уюштуруп согуш абалына көз салып турушкан. 2) Кол алдындагыларды дайыма оң каарманга каршы тукуруп турган. 3) Экөө тең эң негизги терс каармандар. 4) Образдын көркөм мүнөзүндө да жеке сапаттар окшош. Митаам, айлакер, уюштуруучу, жанына өзүнө окшош кара ниет жан-жөкөрлөрдү топтогон. 5) Алардын айрым ички жана сырткы портреттик сүрөттөлүшү да бирдей мааниге ээ. Мисалы:

Улук экен Эсенкан
Учмактуу элге сүйлөнүп,
Каарды катуу баштады, (баяндагыч. фор., порт.мүнөз. фор)
Кыйкырыгы таш жарып,
Ошол турган балбанды
Кырып ийе таштады. (Эсенкан, 112 б.)⁷¹

Улугу кайнап келгени,
Калайманды баштады,
Эсенкандын каарынан
Чогулушкан көп улук
Кырылып кете таштады. (114 б.) (баяндагыч формула)

Кан Эсенкан чамынып,
Кайыптан ачуу табылып,
Калайманды баштады,
Аярлардан так кыркын
Такыр кырып таштады. (115 б.) (баяндагыч формула)

Мына ошондо Көкдөө кан,
Каарданып бакырып,

⁷¹ Манас, - Б.: - 2010, - 112 б.

Калың элин чакырып,
Каарды катуу баштады,
Каарынан капырдын,
Карап турган көпчүлүк
Кырылып кете таштады. (Көкдөө, 230 б.)

Бул жерден С. Каралаевдин бирдей салттык поэтиканы колдонгонун да көрүп турабыз. Ал эми көркөм мүнөзүндөгү айырмачылыктар аз санда гана саналат. «Эр Төштүктө» Көкдөөнү сүрөттөөдө көп орун берилген. Анын ар бир каш-кабагына чейин деталдуу түрдө баяндалат. Демек көркөм сөз каражаттарын да арбын. Эсенкандын көркөм мүнөзү терс сапаттары дайыма ачык айкын сүрөттөлбөйт. Анын терс образы иш аракети менен белгилүү болот. «Манас» дастанынын башынан аягына чейин бийикте турган монарх ролун ойнойт да, баскынчыл согуштардын уюштуруучусу катары белгилүү болот. Анын образы дастанда маанилүү эмес орунда тургандай сезилиши мүмкүн. Бирок эң негизги терс образды жараткан. Көкдөөнүн образы архаикалык-жомоктук мүнөзгө ээ болсо, Эсенкандын образы жомоктук эмес, чыныгы турмуш-чындыгына жакын жаралган образды чагылдырган.

Чоюнкулак менен Көзкаман

С. Каралаевдин вариантында Көзкаман менен Көкчөкөз бир тууган делип, Желтийбес, Чаңдаяк, Орозон бешөө Эсенкандын тапшырмасы менен Манасты өлтүрүүгө атайын келишет. «Көзкамандар окуясы» атайын сюжет катарында «Семетейде» Каныкейдин жомогу эпизодунда кенен берилген. Көзкаман менен Көкчөкөз Манаска кат берип бир тууган аталардын балдары экенбиз, карым-катнаш кылалы деген ойлорун айтат. Манас аларды калмак жеринен көчүрүп Атбашыга жайгаштырат. Алдына ат, үстүнө үй кылып кийим кечелерин оңдоп берет. Той кылган Манаска Каныкей кайрылып булардын түбү жаман, сага акыры жамандык кылат тындым кылып сал дегенге көнбөй коёт. Бир күнү Эсенкандын

тилине кирген эки бир тууган арам ойлоп араң жүргөндүктөн Манасты жайлап жанын тындыралы деген ойго келишет. Бир күнү Манасты коноко чакырып уу беришет. Аны Көзкаман даярдап Манаска сунат. Ошол маалда Манас эс масс болуп олтурганда эч ким даай албай коёт да Манас жакын адамдарын атап турган болот. Сыртта турган Акаяр деген жигити угуп калып кирип барат. Манасты сүйрөп сыртка алып чыгат. Жаман түш көргөн Каныкей Манасты көздөй аттанып жөнөйт. Акаяр Каныкейге Манасты өңөрүп өзү Көзкамандардын жолун тосуп урушат. Каныкейдин аркасынан атылган ок анын эмчегин жарып кетет. Манасты Каныкей Бек-Жайлоодогу үңкүргө алып барып дарылайт. Көзкамандар Каныкейди өлтүрдүк дешип Каныкейдин ордосун талоонго алат. Кыргызл ошол маалда Каныкейдин ордосуна келип Акаярды бошотот да андан болгон кабарды угуп кырк чорого кабар узатат. Кырк чоро бейкапар жаткан Көзкамандарды басып, кыргын кылып кайтат.

Чоюнкулак мифологиялык элементтерди алып жүргөн образ катары белгилүү. Ал эми Көзкаман кадимки адамдык терс сапаттарды көбүрөөк чагылдырган, кыйла кенен масштабда ачып берген образ. Алардын алгач айырмачылыктарын айтып кетсек; жогоруда айтып өткөндөй Чоюнкулак мифологиялык элементтерди камтыган, реалистик образ. Анын өлүк болуп жатып тирилиши, жанынын жети кучкачта жайгашышы буга чоң мисал. Анын көркөм берилиши архаикалык-жомоктук сүрөттөөлөргө жакын. Ал эми Көзкаман реалистик образды жараткан каарман. Анын ички психологиялык портрети Чоюнкулака караганда кадимки адамдык терс мүнөздү чагылдырат. Куулугу, митаамдыгы менен ичи тардыгы бардык адамдык эрктен ажыратып салган. Жакшылык кылган тууганына кылыч сунгандан кайра тартпаган Көзкаман жана анын бир туугандары, алардын жасаган иш аракетин жана ички психологиялык портрети менен ичтен чыккан ийри жылан болгон адамдын образын толук жаратышкан.

Көкчөкөздүн тогуз уул,

Көзкамандын тогуз уул,

Кылыч чабар ыктуулар, (баяндагыч формулалар)

Жаа тартуучу мыктылар

Бурканына жалынып,

Мас болгон Манас көкжалга (туруктуу эпитет)

Кылыччаны камынып,

Курчап кармап алсак деп, (каар. речиндеги кайрылуу фор.)

Курмандыка чалсак деп,

Башын кесип, байланып,

Эсенкандын алдына

Сүйүнчүлөп барсак деп.

Алтын таажы кийсек деп, (каар. речиндеги кайрылуу фор.)

Алтын такка минсек деп,

Буласын булап алсак деп,

Бул кыргыздын ичине бузукту минтип салсак деп. (143 б.)⁷²

Бул эки образдын көркөм мүнөзүндө окшоштук абдан көп. Биринчиден жакшылык кылган адамга жамандык менен жооп бериши, экинчиден жакын адамына караниет кылып байлык менен бийлигин тартып алам деген ою жана үчүнчүдөн аялын тартып алуу максаты болгон. Мунун түпкү тамыры патриархат мезгилинде жатат. Эркек кишинин бийлик башкаруу учурунан тарта бир тууганына бөлүшүүнү каалабаган жана кызганыч катарында өлүмгө айдоодон баш тарткан эмес. Бул уруулук жиктешүү болуп жатканда пайда болгон байыркынын издери. Жакындык мамилеси бар болгон баатырлардын бири бирине кол салганы жоокерчилик заманында уланган. Көчмөн элдерде бул нерсе салттуу

⁷² Манас. Семетей. Сейтек., - Б.: - 1999, - 143 б.

жашоо-турмушка айланган эле. Мындай мотивдин бардык дастандарда кездешүүсү типтүү көрүнүш. Ал эми уруучулук чабыштарда жеңилген төбөлдүн аялдарын тартып кетүү турган иш эле. Көзкамандар Каныкейди алып кетебиз деген ой менен барып ордунан таппай анын ордосун гана талоонго алып кайтышат. Чоюнкулук болсо Төштүктү чала жан кылып таштап Быйты күң менен Гүлайымды алып кетет. Эки каармандын генетикалык байланышын мына ушул мотивден байкаса болот. Чоюнкулук менен Көзкамандардын терс образы жакынына кастык кылган мүнөз менен ачылып берилет.

2. Терс образдардын эки дастанда алган орду

«Эр Төштүктө» сюжеттер ээрчиме жомоктук жана мифтик окуяларга бай. «Манас» дастанында болсо сюжеттер чиеленишкен жана ар бир сюжеттик өзөктө кульминациялык чекиттерди табууга болот. Буга чейин илимий иштин биринчи бөлүмдөрүндө «Эр Төштүктөгү» терс каармандар жараткан образына жана аткарган функциясы менен ролуна жараша бөлүштүрүлдү. Андан соң алардын көркөм эстетикалык өзгөчөлүктөрүн кароодо көркөм сөз каражаттар менен салттуу поэтикасы аркылуу талдоого алынды. Бул образдардын ордун жана сыпаттык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо «Манас» дастанындагы терс каармандардын дал ушундай образына окшош келген образдар салыштырылды. Жөнөкөй салыштыруу менен окшоштук жана айырмачылыктары белгиленди. Бул бөлүмдө жалпы эки дастандагы терс образдардын орду каралат. Алардын сюжеттеги ролу, образдын көркөм сыпаттоо белгилери аныкталат. Мындай терс образдардын тарыхый-генетикалык жана типологиялык салыштыруулары аркылуу ортоктук белгилерин алып чыгуу болду. (В.М. Жирмунский, салыштыруунун экинчи жана үчүнчү түрү).

«Эр Төштүктө» Айсалкындын образын жок деп эсептөө кыйын. Ал кошумча карама каршылык сапатты алып жүргөн персонаж катары изилденди. Төштүктүн жер алдына кетүүсүнө Айсалкын-пери түздөн түз себепчи болот. Айсалкындын Чук теректин жанында Төштүктү күтүп жатуусу жомоктук дүйнөнүн ачылышына кириш бөлүм катары кызмат кылган. Айсалкын алдын ала жары боло албасына билсе да Төштүккө кошулуп акыреттик жар болууга убадасын алат да Бокмурунду төрөп Көкөтөйгө таштап кетет. Перинин кызынын образында «каргышы ката кетпеген» мүнөзү менен терс сапаты ачылып олтурат. Кенжекеге кезигип куттук сөзүнүн ордуна тескери жооп алган Айсалкын Төштүктү катуу

каргап салат. Каргыш да кара санаган адамдын жана Кенжекеге болгон ич күйдүлүгү сырты түзүлүшү чырайлуу ичи кара санатай сулуу аялдын образын жараткан. Бул мифологиялык образ жомоктордо көп учурагандыктан «Эр Төштүк» архаикалык дастан катары жомоктук-мифтик тамырдан ажырай элек экендигин айгинелейт. Айсалкын дастандын башында оң каарман катары белгилүү болуп андан кийин терс каарманга айланса, Сайкал тескерисинче алгач терс каарман болуп андан кийин гана оң каармандын образына айланат. «Манастагы» Сайкалдын образы менен баатырга «акыреттик жар» болушу жагынан жакын келет. Эки образды кароодо бирөөсү эпикалык баатырдык образ болсо бирөөсү мифологиялык образ. Бирок экөө тең баатырларына кара санап өлүм тилешкен. Ал ич күйдүлүк кылган жана жете албаган армандуу аялдын образын да чагылдырат. Сайкалды Манас алып кетем дегенде Каныкей сырттандыгы бар кыйын аял экен, сенин жубайыңа тең келе албайм деп акыреттик жар болууга антташып калып калат. Пери кызы Кенжекеге каргыш сөзүн айткандан кийин кайып болуп кетсе, Сайкал Манас өлгөндө барып тулга олтуруп андан кийин кайып болуп кетет. «Акыреттик жар» мотиви байыркы ишенимдин калдыгы катары сакталып келген. Бул мотив эки дастанда тең сакталган.

Эламан менен Жакып генетикалык жана типологиялык жактан да бирдей келген образдар. Алардын сараңдыгы, өзүмчүлдүгү баласынан дүйнө аяп өлүм каалагандары байыркы мезгилинин көрүнүшү катары берилген. Эламан кошумча терс образ болгону менен менен ал дагы Айсалкын сыяктуу чечүүчү терс каарман катары кызмат кылат. Ал баласынын жанын кемпирге сатпаганда Төштүк жер алдына кетпейт эле. Төштүк жер алдына түшкөндө да Эламандын Кенжеке сыяктуу зарлаганы да анча билинбейт. «Манас» бөлүгүндө Жакыптын өз баласына ачыктан ачык чыкпаса да Эламан сыяктуу малын аяп, баласын кордоп каргышка алат. «Семетейде» Жакып небересин өлтүрүүдөн кайра тартпаган жүзү кара образга чейин жетет. Бул образдар аркылуу кыйын чыккан уулдарды көрө албаган жана алардан мүлкүн аяган аталарды көрүп турабыз. Эки дастанда тең Жакып менен Эламан баатыр каармандардын атасы болгондуктан сараңдыктан

башка, тереңде жаткан байлык менен бийликти кызганган патриархат доорунун, эгедер ээсинин кызганычын орток маселе катары карасак болот.

Кара дөө менен Жолой бир типтеги жана генетикалык байланышы бар каарман катары эки дастанда тең орун алган. «Манаста» согуш эпизоддорунда катышкан туруктуу каардуу душман. Калмак каны, согушка мыкты келген, зор денелүү, мыкаачылык менен кан ички жайы бар экендиги сүрөттөлөт. Анын образы менен Кара дөөнүн образы окшош. Жолой Коңурбай сыяктуу митаам эмес, күчтүүлүгү дух, намыс деген ички дүйнөсү менен түк байланышпайт. Күчтүүлүгү тамактын күчү менен билинет. Акылы тайкы келген, ич дүйнөсүнүн көңдөй жагы басымдуу кылат. Жолойдун образы Көкөтөйдүн ашында абдан таасын сүрөттөлүп берилген. Мисалы анын кемеге башында быша элек этти зордуктап жегенин айтсак болот. Карадөөнүн образы дал эле Жолойдукуна шайкеш келет. Ал дагы Көкдөөнүн кол алдындагы балбаны болуп акылы тайкы, күчтүү, тамакты соргоктук менен жеген образ. Карадөө жети баштуу желмогуз кемпирдин баласы болгондуктан мифологиялык терс образ катары таанылат. Анын образына абдан окшош келген «Манас» дастанында Жолойдун образын көрөбүз. Бул образдар эволюциялык өнүгүүгө дуушар болгон бир типтеги жана генетикалык байланышы тыгыз келген образ катары алдыбызга чыгып олтурат. Анткени Жолойдун образынан адамдык терс сапаттарды көбүрөөк байкаганга болот. Жолойдун рухий жардылыгы, адепсиздик көңдөйлүгүнөн тышкары анын образына кекчилдик ач көздүк, жаңжал чыгарууга жакындык сыяктуу терс сапаттар мүнөздүү. Анын ачкөздүгү Көкөтөйдүн ашында ат чабыштагы байгени зордоп тартып алганы айгинелейт. Ач буудандын байгесин алдыргандан көрө өлөлү деген жаңжал чыгарган чагымчылдыгы да реалистик адамдык терс сапаттарынын бири.

Эки дастанда тең берилген мифологиялык каармандар дөөлөр болуп эсептелет. Алар генетикалык жактан жакын образдар. Аларды кароодо жалгыз көзү бар, адамга жамандык кылган зор денелүү жана жеңилбес күчкө ээ образдык окшоштукту көрө алабыз. Ал эми «Манастагы» Малгун жана Мадыкан дөөлөрдүн Жалгыз көз желмогуздан алар адамдык жана баатырдык сапаттар менен

айырмаланат. «Манас» эпосунда бул дөөлөрдүн образдары бир топ эволюциялык өзгөрүштөргө дуушар болушкан. Малгун Бээжин чебинин ичинде - адамдарга жакын жашаган жана тил билген. Курал жарак көтөрүп качыр минип жүргөн. Анын образын ачууда баатырдык сүрөттөөлөр да колдонулган.

Калдайып туман сөгүлгөн,

Тетиги дүмүрөйүп көрүнгөн

Жалгыз көздүн эли бар,

Каарына алганда

Каршылашаар чеби бар,

Ошол чептин ичинде

Алышса адамдын алы жетпеген

Атышса огу өтпөгөн

Жалгыз көз Малгун шери бар.⁷³

Жалгыз көздүү дөөнүн образы «Манаста» өзгөрүүгө учураган. Бирок мурунку касиетин сактап дастандагы белгилүү каармандардын душманы гана эмес бүтүндөй адамзатка коркунуч туудурган образ катары берилет. Алардын сүрөттөлүшү да тири шумдук коркунучтуу дөөлөрдүн элесин тартат. Жада калса алдына мингени ат эмес, элдикинен өзгөчөлөнгөн качыр жана бука минишкен.

Жалгыз көз дөө Көкдөөнүн балбаны болгондуктан Көкдөөнүн зоболосун арттырган жана Төштүктүн баатырдыгын дагы да баса белгилегенге көмөкчү болгон образ. Жалгыз көз дөө жөнүндөгү сюжет да негизги сюжетке кошумча катары кызмат кылат. Ал эми Манастын Мадыкан менен жеке-жеке чыгып салгылашышы жана дөөнү жеңиши Манастын баатырдыгын арттырган. Чоң казатта Мадыкан дөөнүн орун алышы маанилүү жана дастандын ажарын ачкан.

⁷³ «Манас» С. Каралаевдин варианты, - Б.: - 2010, 652 б.

Көкдөө айланасына сыйкырдуу күчкө ээ каармандарды топтогон. Ал согуш майданына чыкпастан үстүртөн көз салуучу гана кандын ролун ойногон. Эсенкан да аткарган иш чаралары менен Көкдөөнүн образына окшош. Экөөнүн тең дастанда алган ордулары терең. Анткени негизги терс каарман катары кызмат аткарышат. Бирок типтүүлүк жагынан караганда Эсенкандын образынан Көкдөөнүн образын эволюциялык өнүгүүгө учурап калганын көрө алабыз. Көкдөөнү курчагандар Жети баштуу желмогуз, Жалгыз көздүү желмогуз жана Карадөө болсо Эсенкандын жан жөкөрлөрү кадимки адам сапаттагы каармандар. Эсенкандын образы «Манас» эпосунда ачылбай калгандай сезилиши мүмкүн, бирок анын образы окуялардын жүрүшү менен жана иш-аракеттери менен берилген. «Манас» дастаны көп системалуу чыгарма болгондуктан образ татаалданылган түрдө берилген. Ал эми «Эр Төштүк» жомоктук дастанга жакын болгондуктан Көкдөөнүн образы жөнөкөй, ачык түрдө баяндалган эле.

Чоюнкулактын образы «Эр Төштүктө» кошумча терс каарман катары кызмат аткарат. Бирок Төштүктүн жер үстүндөгү да душманы болуусу керек эле. Мындан сырткары элдик оозеки чыгармачылыкта көп учураган мотив ичтен чыккан душмандын болушу. Бул туруктуу мотив катары «Эр Төштүктө» орун алган. Бирок жомоктук мотивдин уланышы менен Чоюнкулактын образы баяндалып берилген. Мисалы анын өлүк болуп жатышы жана адам тилинде сүйлөшү, жанынын жети кучкачта болушу. Ал эми Көзкамандын образы өлүк болуп жаткандан эмес кадимки адам баласына таандык жашоо кыйынчылыгына дуушар болушу жана эли жеринен алыс бөтөн элде жашашы менен башталат. С. Каралаевдин вариантында Көзкаман абдан куу, ичи тар, кара санатай адам катары баяндалат. Мындай сүрөттөөлөр «Эр Төштүктө» жок, жөн гана Чоюнкулак «ийрисине эт толуп» балбанга айланганда Төштүктү өлтүрүп аялдарын алып качып кетет. Мындан сырткары ички душмандын баатырды өлтүрүп аялын тартып алуу да байыркы мотивдерден. Мындай мотивдерди жомоктордон көп кездештирүүгө болот. Ички душмандын дайыма чыга келиши дастандарга тиешелүү типтүү көрүнүш. Аларды жеңе билген негизги каармандын бул образдар аркылуу «боорукердик» сапаты бар экендигин тастыктап турат.

Ошондуктан бул образдардын бир караганда орду жоктой көрүнгөнү менен талдай келгенде аларсыз элестетүү кыйын.

Корутунду

Адабият илиминде, анын ичинде фольклористикада, жалпы эле илим чөйрөсүндө төгөрөгү төп келген илимий эмгектер дайыма эле жарала бербей тургандыгы талашсыз. Ушул өңүттөн алып караганда, биздин магистрдик диссертациябызда да айрым кемчиликтер болушу ыктымал. Бирок ошого карабастан, биздин магистрдик диссертациябыз түркология илиминдеги өтө маанилүү иликтөөлөрдүн башаты боло алат деген терең ишеним бар. Анткени, «Эр Төштүк» жана «Манас» дастаны боюнча илимий изилдөөлөрдүн арбын болгонуна карабастан алардын ачыла элек маселелер дагы эле көп. Анын үстүнө «Эр Төштүк» дастанындагы терс образдарды «Манас» дастанынан таап ага салыштыруу жолу менен көркөмдүк өзгөчөлүгүн, ордун аныктаган эмгек жокко эсе. Биз көргөзгөн маселени ачуу үчүн «Эр Төштүктөгү» терс образдарды алып чыгып бөлүштүрүү, көркөм сөз каражаттар менен талдоо, салттуу поэтикасын кароо жана «Манаста» дал келген терс образ менен салыштыруу болду. Изилдөөбүздүн методологиясын В.М. Жирмунскийдин бөлүп көрсөткөн салыштыруу ыкманын жөнөкөй салыштырууну (окшоштук жана айырмачылыгы) жана экинчи бөлүмдө генетикалык менен типологиялык окшоштуктарын аныктаган салыштыруунун түрүн колдондук. Төмөнкү максат коюлду:

- “Эр Төштүктөгү” терс образдарды көркөм сөз каражаттары аркылуу талдоо жана ордун аныктоо.
- Эки дастандагы аныкталган образдарды салыштыруу, көркөм сыпаттоо өзгөчөлүгүн көрсөтүү.

- Терс каармандардын көркөм образдарынын дастандагы ордун белгилеп, тарыхый-типологиялык, генетикалык шартты эске алуу. Кыргыз элинин мифологиялык көз карашын сюжеттик эволюцияда сакталып калганын аныктоо.

Магистрдик диссертациянын эң негизги жыйынтык иретиндеги максаты келечекте кененирээк масштабды камтыган илимий теманын башатына эшик ачат деген үмүтүбүз бар. Азырынча «Эр Төштүктөгү» терс образдарды «Манастагы» терс образдарга салыштыруу менен кыргыз элинин мифологиялык көз карашын сюжеттик эволюцияда сакталып калганын аныктоо болду. Кийинчерээк болсо бүтүндөй түрк дастандарындагы терс образдарды талдоо менен түрк элдерине тиешелүү орток көз караштын эволюциялык деңгээлин жана айырмачылыгын, мифтик чындыгын аныктап кароону ойлоп жатабыз.

Магистрдик диссертациянын аягына чыгып жатып эки дастандагы терс образдарды жана эволюциялык өзгөрүүгө учураганын карап олтуруп, алар аркылуу кыргыз элинин мифологиялык көз карашынын сакталып калганын жыйынтык иш катары төмөнкүдөй кылып жаздык.

- Айсалкын менен Сайкалдын образы аркылуу «акыреттик жар» мотивин көрүүгө болот. Сүйгөн жары менен чогуу боло албаган бирок түбөлүкө руханий дүйнөлөрүнүн бир болушу сезими б.с. Бул мотив пери кыздарынын адам баласына жар болушу ишениминен калган. «Манаста» бул мотив толугу менен сакталып калган, Сайкал баатыр кыз катары сүрөттөлсө да, анын образы мифтик түшүнүктү сактап калганын көрөбүз; ал да Манас өлгөндө пери кызы сыяктуу кайып болуп кетет.
- Эламан менен Жакыптын образы аркылуу патриархат доорунан калган үй-бүлө башчысынын кызганыч мүнөзүн көрөбүз. Башкача айтканда ата менен баланын мамилеси «Манаста» да курч мотивди жараткан. Мындай мотивди «Курманбек» дастанынан да көрүүгө болот. Ата менен баланын касташуусу байыркы архаикалык-салттык мотивдерден. Муну Элеман

менен Жакыптын ортосундагы генетикалык жана типологиялык окшоштуктардан байкоого болот. Мындан сырткары «баласыздык», «түш көрүү» мотиви да эки дастанда бирдей берилген. Алар да байыркы салттык мотивдерден.

- Жети баштуу желмогуз кемпирдин образы «Манаста» болбосо да айрым терс образдарга карата сүрөттөөлөрдө сакталып калган (Мисалы: Жети кабак кашында желмогуздай сүрү бар; Жолой). Жез тумшук, жез кемпир жана албарсты сыяктуу бул сыйкырдуу мифологиялык образдын түрлөрү да кездешет. Учурда да жез тумшук менен албарстыга болгон ишеним эл арасында жашап келет.
- «Эр Төштүктөгү» жалгыз көз желмогуздун образы «Манаста» эволюциялык өзгөрүүгө учураган. Малгун дөө качыр минип зоот кийим кийип адам тилин билген. Ал эми Манас менен жекеме-жеке согушкан Мадыкан дөө бука минип, зоот кийим кийип, баатырларча эрдиктерди жасаган жана кол баштаган аскер башы болгон. «Эр Төштүктө» дөө жалгыз көзүнөн гана айрылганда өлгөн. Ал эми Малгун менен Мадыкан минген букасынан, качырынан айрылып башы кесилгенде гана жан беришкен. Демек алар бара-бара кадимки адамдык сапаттарды ала башташкан. Дөөлөрдүн мындай өзгөрүүгө учураганы коом өзгөрүп, адамдардын дүйнөгө болгон көз карашынын өзгөргөнүнө байланыштуу. Дөөлөрдүн образы сакталып элдик оозеки чыгармачылыкта алардын образдары карапайым адамдын мүнөзүнө кирип кеткенин да көрөбүз. Дөө денелүү, дөөдөй алп, зор деген сүрөттөлүштөрдү байкоого болот. Эки дастандагы дөөлөр генетикалык байланышты сактап калышкан (Алардын жалгыз көздүү, соргок, зор денелүү болушу).
- Кара дөө менен Жолойдун образынан да генетикалык окшоштуктарды байкоого болот. Эки образ тең акылы тайкы, кара күчкө ишенген жана ал

күч намыс, күчтүү дух менен эмес тамактын күчү менен пайда болгон. Эки образ көркөм сүрөттөөлөргө жана гиперболалык салыштырууларга абдан бай. Жада калса С. Каралаев поэтикалык формулаларды экөөнө бирдей колдонгон. Мисалы портреттик сүрөттөөдө:

(Кара дөө)
Зордугу тоонун теңиндей,
Ким көрүнсө жегидей,
Карадөө балбан дечү экен,
Бир жылдык жечү тамагын
Бир күнү барып жечү экен.
Калк чуркурап баарысы,
Карадөө балбан дечү экен. (274 б.)

(Жолой)
Зордугу тоонун теңиндей,
Качырганды жегидей
Туурасы жоон, бою пас,
Дулдугуй беттүү, өңү саз.(166 б.)

Жолойдун образы Карадөөнүн эле өзгөрүүгө учураган образы катары ортого чыгып олтурат. Кара дөө башчысы Көк дөөнүн сөзүнөн чыкпай эмне десе айтканын аткарган. Кара күчү менен гана балбан аталган. Адамга тиешелүү терс сапаттарды андан көп көрүүгө мүмкүн эмес эле. Ал эми Жолойдун образынан ач көздүктү, ичи тардыкты, карасанатайлыкты көрүүгө болот. Анын көркөм мүнөзү дастанда адамдык сапаттарга көбүрөөк жакын чагылдырылган. (Көкөтөйдүн ашындагы байгени бергенден көрө өлүп беребиз деген чагымчылдыгы, казан бетинен зордоп эт алып жеген ач көздүгү сугалактыгы айтылат.) Бул эки образдын ортосунда генетикалык жагынан окшоштугу дөөлүк элементтердин бар болушунда жатат. Типологиялык жактан окшоштугу көркөм мүнөзү менен портреттик сүрөттөлүшү бирдей баяндоого ээ экендигинде.

- Чоюнкулак менен Көзкамандардын образынан ичтен чыккан ийри жылан болгон образды көрө алабыз. Жакшылык кылып жардам берген адамына Чоюнкулак жана Көзкаман каршы чыгып, аны өлүмгө айдашы менен кара мүртөз адамдын образын жараткан. Мунун түпкү тамыры патриархат мезгилинде жатат. Эркек кишинин бийлик башкаруу учурунан тарта бир тууганына бөлүшүүнү каалабаган жана кызганыч катарында өлүмгө айдоодон баш тарткан эмес. Бул уруулук жиктешүү болуп жатканда пайда болгон байыркынын издери. Жакындык мамилеси бар болгон баатырлардын бири бирине кол салганы жоокерчилик заманында уланган. Көчмөн элдерде бул нерсе салттуу жашоо-турмушка айланган эле. Мындай мотивдин бардык дастандарда кездешүүсү типтүү көрүнүш. Эки каармандын генетикалык байланышын мына ушул мотивден байкаса болот. Чоюнкулак менен Көзкамандардын терс образы жакынына кастык кылган мүнөз менен ачылып берилет.
- Көкдөө менен Эсенкандын образы дастандын башынан аягына чейин аткарган функциясы менен көркөмдүк мүнөздөрүндө окшоштуктар көп. Алар: 1) Экөө тең эл башкарган зулум кандар. Жада калса өз элине душмандык кылган чагымчыл, баш көтөргөндү аяосуз баскан мүнөзгө ээ. Жоого аттанбаган, бирок дайыма уюштуруп согуш абалына көз салып турушкан. 2) Кол алдындагыларды дайыма оң каарманга каршы тукуруп турган. 3) Экөө тең эң негизги терс каармандар. 4) Образдын көркөм мүнөзүндө да жеке сапаттар окшош. Митаам, айлакер, уюштуруучу, жанына өзүнө окшош кара ниет жан-жөкөрлөрдү топтогон. 5) Алардын айрым ички жана сырткы портреттик сүрөттөлүшү да бирдей мааниге ээ. Мисалы:

Улук экен Эсенкан

Учмактуу элге сүйлөнүп,

Каарды катуу баштады,
Кыйкырыгы таш жарып,
Ошол турган балбанды
Кырып ийе таштады. (Эсенкан, 112 б.)

Мына ошондо Көкдөө кан,
Каарданып бакырып,
Калың элин чакырып,
Каарды катуу баштады,
Каарынан капырдын,
Карап турган көпчүлүк
Кырылып кете таштады. (Көкдөө, 230 б.)

Бул жерден С. Каралаевдин бирдей салттык поэтиканы колдонгонун да көрүп турабыз. Ал эми көркөм мүнөзүндөгү айырмачылыктар аз санда гана саналат. «Эр Төштүктө» Көкдөөнү сүрөттөөдө көп орун берилген. Анын ар бир каш-кабагына чейин деталдуу түрдө баяндалат. Демек көркөм сөз каражаттары да арбын. Эсенкандын көркөм мүнөзү терс сапаттары дайыма ачык айкын сүрөттөлбөйт. Анын терс образы иш аракетин менен белгилүү болот. «Манас» дастанынын башынан аягына чейин бийикте турган монарх ролун ойнойт да, баскынчыл согуштардын уюштуруучусу катары белгилүү болот. Анын образы дастанда маанилүү эмес орунда тургандай сезилиши мүмкүн. Бирок эң негизги терс образды жараткан. Көкдөөнүн образы архаикалык-жомоктук мүнөзгө ээ болсо, Эсенкандын образы жомоктук эмес, чыныгы турмуш-чындыгына жакын жаралган образды чагылдырган. Көкдөө менен Эсенкан жанына өзүнө окшош жан жөкөрлөрдү топтогон. Мындай сюжеттик мотивдерди дастандардан сырткары кадимки жөө жомоктордон арбын кездештирүүгө болот. Бул нерсе карапайым элдин жашоо-турмушундагы көз карашы. Албетте уруулук коомдо, феодалдык түзүлүштө эл жеке эле уруу төбөлдөрүнөн

эмес жанындагы молдо, вазир, түтүн башчыларынан да азапты көрүшкөн. Мындай көрүнүштөр элдин жашап өткөн тарыхый аң сезими, турмуш-чындыгы катарында элдик оозеки чыгармачылыка сиңип кирип кеткен.

Көркөм сөз каражаттар менен талданган «Эр Төштүктөгү» терс образдар абдан апыртылган баяндоо жана салыштырууларга бай экендигин көрдүк. Ар бир каармандын образын ачууда басымдылуук кылган каражат (сөздөн баштап бүтүндөй бир сап, саптар курамы) гиперболалык салыштыруулар жана метафора менен метанимиядан турат. С. Каралаев туруктуу салттуу поэтиканы көп колдонгон бирок андан башка да өзүнүн жеке айтуучулук поэтикалык формулаларды кошуп кеткен. Ал бир эле образды ачууда колдонгон сүрөттөө формулаларын башка бир образга колдоно билген, ал формулалар колдонулган шартына жараша бир аз маанисин өзгөрткөн. Салттуу поэтикалык формулаларын таап жатып төмөнкү тропторду калтырып кетүүгө мүмкүн эмес эле. Алар: ырдын ыргагын күчөткөн аллитерация, ички уйкаш, аяккы уйкаш, татаал уйкаш, рефрен-кайталоо, градациялык күчөтүү.

Дастандарда мифологиялык терс образдардын өтмөкөйлүгү мифологиялык ишенимдин жашап келе жатканын тастыктайт. Терс образдардын башаты менен кыргыз элинин мифологиялык көз карашын камтыган байыркы доорду өзүнүн сюжеттик эволюциясында сактап калганын айгинелейт. Ошол терс каармандардын образын чагылдырууда бүтүндөй көркөм сүрөттөөлөр, сыпатталыштар, салттуу поэтикалык формулалар, дастандын типтүү поэтикалык түзүлүшү да көчүп конгон сапатка ээ. Алардын бирдейлигин терс образдар аркылуу да көрүүгө болот. «Эр Төштүк» жана «Манас» дастандарынын генетикалык байланышуусу узак тарыхый эволюциядан өткөнү байкалып турат. Эгерде «Эр Төштүк» дастаны жомоктук баатырдык түрүнө жатса, «Манас» - тарыхый баатырдык эпоско чейин өнүгүп жеткенин көрөбүз, ал «Эр Төштүктүн» архаикалык сюжеттик жана көркөм образдарын эволюциялык калыптануусунда

өзүнүн көркөм дүйнөсүнө сиңирип, өзүнүн сюжеттик өнүгүүсүнө баш ийдиргенин көрөбүз.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezimizin konusu ‘Manas’ ve ‘Er Töştük’ Destanlarındaki Olumsuz Karakterlerin Yeri ve Tasviri Özellikleri’. İncelediğimiz işimiz iki bölüm içinde yer almaktadır.

Giriş

Birinci Bölüm

1. ‘Er Töştük’ destanındaki olumsuz karakterler ve onların tasnifi
2. Olumsuz karakterler’in tasviri özellikleri
(Edebi söz sanatıyla analiz etmek)

İkinci Bölüm

1. ‘Manas’ ve ‘Er Töştük’ destanındaki olumsuz karakterler (‘Manas’ ve ‘Er Töştük’ destanlarındaki olumsuz karakterler karşılaştırılarak onların tasviri huyunun benzerlikleri ve farklılıklarının belirlenmesi.)
2. Olumsuz Karakterlerin Destanlardaki Yeri

Tezin amacı, önemi ve yöntemi-tezin giriş bölümünde yer almaktadır. Tezin önemli araştırma noktası olarak ‘Er Töştük’ ve ‘Manas’ destanındaki olumsuz karakterler seçildi. Özellikle ‘Er Töştük’ destanındaki olumsuz kahramanlar üzerinde edebi söz sanatıyla analiz yapıldı. İlk önce gimler araştırdığını anlatalım. ‘Manas’ destanının içeriğinde bulunan ve ayrı bir destan olarak da V.V. Radlov incelemiştir. ‘Obrazsı narodnoy literaturı Türkskih Plemen’ adlı eserinde Tatarlar’ın ‘Yir Toşlık’

masalıyla Kırgızlar'ın 'Er Töştük' destanını karşılaştırarak analiz etmiştir. V.V. Radlov incelemesinde iki destanın örgülerini karşılaştırmış ve ortaklıkları belirtmiştir. Ama onun derlediği metin eksikti. Anlatıcı tekrarlamaktan sıkıldığı için 'Elaman'ın dokuz kızı olup dünür aramasını' ve Töştük'ün kardeşlerini aramasını' anlatmamış. Bundan sonra G.N. Potanin 'Töştük' masalındaki olayları İngiliz halklarının, Kavkaz, Moğol ve Slav halklarının folklorik eserlerindeki olaylarla karşılaştırmış. Töştük'ün bir çok varyantı 'Moğolistan'dan Batı Avrupa'ya kadar yayılmıştır' diye G.N. Potanin kendi düşüncelerini yazmıştır. M.H. Hangalov 'Balaganskiy sbornik adlı eserinde' Buryatların 'Geser' adlı eseriyle 'Er Töştük' destanını karşılaştırmış. Destanın çıkış noktası ile türünü inceleyen kaynaklar olarak P.A. Falev'in ve V.M. Jirmunskiy'in eserleri gösterilebilir. Biraz sonra G.N. Potanin Kırgızlar'ın 'Töştük' masalını ve Kazaklar'ın 'Töslik' masalını Rusçaya çevirerek 'Kazah-kırgızskiye i altayskiye predaniya, legend i mifi' adlı eserinde Kırgız ve Kazaklarının olaylarının bütün Türk halklarının olaylarına ve Moğol, Slav halklarının bazı eserlerine benzediğini ispat etmiş.

Türk ve Kırgız araştırmacılarından ise H.G. Köroğlu destanın önemli ana olaylarını ve onların manevi durumu ile karakterleri inceleyerek Fars efsanelerine yakın olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. 1937'de S. Karalayev'den I. Abdrahman oğlu derlemiştir. S. Karalayev'in söylediği Er Töştük'ün varyantı eksiksiz olduğundan Kırgız halk araştırmacıları genelde bu varyantı incelemeyi tercih etmişlerdir. C. Taştemirov, B. Kebekova C. Suvanbekov, K. Kudaybergenovlar araştırmışlar. B. Kebekova 'Kırgız-Kazak akındarının çıkarmaçılık baylanışı' adlı eserinde Kazak ve Kırgızların 'Töştük' destanlarını karşılaştırarak genetik benzerliklerini bulmaya çalışmış ve çıkış noktasını belirlemeye çaba göstermiştir. S. Kayıpov ise Radlov'un denediği varyantının transliterasyonunu Kırgız alfabesiyle vermiştir. Destanın epic dilini araştırmakta, tasvirî özellikleri araştırmış ve önemli olan edebî söz sanatlarını bularak açıklamalar yapmıştır. Bu işi Doktora Tezi olarak yazmıştı, ama daha sonra onu 'Problema Poetiki Eposa Er Töştük' adlı başlık altında bir kitap haline getirmişti. Araştırmacının hesabına göre S. Karalayev'in varyantı 16559 satırdan, Kazakların 'Koblandı Baatır' destanı 6490 satırdan, Altaylar'ın 'Maaday Kara' destanı 7738 satırdan Hakasların 'Altın Arıg' destanı 10371 satırdan ve Özbeklerin 'Alpamış'ı 14000'e yakın satırdan oluşmaktadır.

Bundan dolayı Kırgız halkının epik destanlara yakın olduğunu vurgulamaktayız. Batı folklorcuları Pertev Naili ve Lui Bazenler ‘Töştük’ün Türk halkları yaşayan geniş bir alana yayıldığını ve popüler sayıldığını ispat etmişler. Kırgızların ‘Er Töştük’ destanı diğer destanlara göre poetik dereceye kadar yükseldiğini de belirtmişlerdi. ‘Er Töştük’ destanı üzerinde bunun gibi bir sürü araştırmalar yapılmıştır. Ama ‘Er Töştük’teki olumsuz kahramanların tasviri özelliklerini belirlerken ‘Manas’ destanıyla karşılaştırılması bugüne kadar yapılmamıştır. Bir de ‘Er Töştük’teki olumsuz kahramanların kötü karakter taşımalarına rağmen görev açısından daha çok önem taşımaktadırlar. Eserdeki olumsuz karakterlerin olmasıyla asıl kahraman Töştük’ün gücünü ve kahramanlık kuvvetini görebiliyoruz. Asıl kahramanlara göre olumsuz karakterlere daha çok tasvirler, anlatım, olay akışı, karakteristik özellikler üstlenir. Ç. Valihanov’un söylediği gibi ‘Manas’ destanı Kırgız halkının büyük ansiklopedisidir. ‘Manas’ destanında her şeyi bulabilmek mümkündür. Bunların nedeniyle tez konusu olarak böyle bir konuyu seçtik. Bu konunun büyük ve yeni araştırmalara yol açtığını ve kolaylık sağladığını söyleyebiliriz.

Varyantlardan S. Karalayev’in ‘Er Töştük’ ve ‘Manas’ destanı alındı. Destanlardaki olumsuz karakterlere ait ve onların tasviri huyunu gösteren parçalar üzerinde inceleme yapıldı. Edebi söz sanatıyla analiz edildi. Tezimizin konusu bu açıdan çok önemlidir.

Yüksek Lisans Tezimizi yazarken iki büyük yöntemi kullandık.

1. Parçaları edebi söz sanatıyla analiz etmek.
2. Karşılaştırma yöntemi.

Birinci yöntem ‘Er Töştük’ destanındaki olumsuz kahramanların özelliklerini belirlemekte ve ‘Manas’ destanıyla karşılaştırılmasındaki olumsuz karakterleri incelemekte kullanıldı. ‘Er Töştük’ destanından olumsuz kahramanların karakterlerini anlatan parçalar analiz edildi. Manevi ve tasviri anlatımı açısından incelendi.

İkinci yöntem halk biliminde en önemli yer tutan metoddur. Özellikle türk halklarının destanları karşılaştırma yöntemini talep eder. V.M. Jirmunskiy 4 yöntemi göstermiştir.

1. Karşılaştırma (Benzerlikler ve farklılıklar)
2. Tarihi-tipolojik karşılaştırma
3. Tarihi-genetik karşılaştırma
4. Kültürel bağlantı üzerinde ortaya çıkan görüntüyü karşılaştırma

Bu yöntemin birinci ve ikincisi kullanılarak 'Er Töştük' destanındaki olumsuz karakterlere 'Manas' destanından denk gelen karakterler karşılaştırıldı. Bu yöntemle şöyle bir amaç edinerek tezimiz yazılmıştır.

1. 'Er Töştük' destanındaki olumsuz karakterleri edebi söz sanatıyla analiz etmek.
2. 'Er Töştük' ve 'Manas' destanındaki tespit edilen olumsuz kahramanları karşılaştırmak. Benzerliklerle farklılıkları belirlemek, ortak motifleri çıkarmak. Bununla birlikte tasviri özelliklerini göstermek.
3. Ne derece edebi karakterler olduğunu ve destanlardaki yerini belirlemek. Tarihi-tipolojik ve genetik bağlantıyı göz önüne alarak Kırgız halkının mitolojik inançlarının olaylar evolüsyonunda günümüze kadar devam ettiğini tespit etmek.

Birinci Bölüm

1. 'Er Töştük' destanındaki olumsuz karakterler ve onların tasnifi

Birinci bölümün birinci paragrafında 'Er Töştük' destanındaki olumsuz karakterlerin fonksiyonu ve tasviri özelliklerini tespit ederken olay örgüsünü göz ardı etmek mümkün değildir. Kahramanların huyu, tipi ve oluştuğu karakterler yer aldığı olaylar dizisine bağlıdır. Karakterlerin tam oturmuş olduğu yeri belirlemek için de destanın metnine ve ordaki olaylara bakmak gerekir. Olayların düzenlenişi, sıralanışı, olay akışı olay örgüsüyle ilgilidir, o yüzden karakterlerin incelenmesinde bu büyük bir önem taşımaktadır. Kahramanların katıldığı olayların akışıyla edebi karakterlerin

belirgin özelliklerini görmek mümkündür. Bundan dolayı destanın epik sistemini kuran olaylara ve kahramanlara paralel bir şekilde baktık.

Eleman, sekiz çocuklu yaşlı bir adamdır. Hayatının son demlerinde dokuzuncu çocuğu doğar ve adını Er Töştük koyarlar. Çocuk, sürüleriyle birlikte kaybolan ağabeylerini bulur ve getirir. O zaman Töştük **Aysalkına** rastlar. Aysalkın olumsuz kahraman olarak olaylar düzeninde birinci ortaya çıkar. O büyücü bir melek kızıdır. Bu dünyayla öbür dünya kapısını kruyan melektir. Rüyasında Töştük'ü görüp aşk oluyor. Bir sene bekler. Töştük geldiğinde 7 gün beraber olurlar. Melekler insan yaşadığı dünyada kalmaz ve Aysalkın kayboluyor. Ama Töştük'ün ebedi karısı (akırettik carı) oluyor. Bu olumsuz kahramanın tasviri geleneksel tasvirlerle aittir. Mesela:

Бура тартып сүйлөсө

Булбулдун үнү үндөнөт,

Самсаалаган саамайы

Тотунун жүнү жүндөнөт.

Ак тамагы былкылдап,

Айдай бети жаркылдап.

Токойдо өскөн мисте бар,

Мистени көр, тишин көр,

Коенду көр белин көр.

Yani söylese bülbül sesli, saçları cennet kuşunun tüyü gibi, yüzü ay ışığı gibi ve tişi miste gibidir. Ama Töştüğün yer altına gitmesine Aysalkın birden bir sebepçi olur. **Eleman**, dokuz oğlunu dokuz kız kardeşle evlendirmek ister ve gelinleri aramak üzere yollara düşer. (Eleman da kendi oğlunun canının cadıya satan olumsuz kahramandır). Sonunda dünürü olan Sarıbay'ın dokuz kızını bulur ve onları alıp ülkesine dönerken, Kencekeyi Aysalkın karşılar ve Töştük'ün karısı olduğunu kutlar. Kenceke sana ne,

senin eşinin almadım diye cevap verir. Aysalkın kargış söyler ve ‘Töştük’ü 7 sene görmeden yaşlanırsın, bu dünyada bedeni seniki olsa ruhu benimki’ diye kaybolur. Sonra Elaman **Yedi başlı Cadı - Jelmogus'a** rastlar. Jelmogus, ondan hayatlarına karşılık olarak Er Töştük'ün canının ve gücünün içinde saklandığı sihirli kutuyu ister ve alır. Er Töştük kutuyu geri almak için cadının peşine düşer. Karısı Kenceke'nin armağan ettiği olağanüstü atına binerek, sihirli kutuyu kurtarır. Ancak cadı onu takip eder ve Er Töştük'ü yeraltına sürgüne gönderir. Yedi başlı Cadı – Jelmogus olağanüstü sihirli güçle sahip olumsuz kahraman. Onun yedi başı olması mitolojik bir karakter olduğunu tanıyoruz. S.M. Abramzon ‘Kırgızlar cana alardın etnogenetiklik cana tarih-y-madaniy baylanıştarı’ adlı eserinde Türk halklarında cadıların (karabasan, albarstı, cez kempir, cez tumşuk, cez tırmak) çeşitli türleri var olduğunu ama onlar bir karakteri gösteren kahraman olduğunu belirlemiştir’.

Er Töştük, yeraltında her birinin ayrı bir olağanüstü gücü olan dört Mamit'e rastlar. Bunlardan biri geyikten hızlı koşar, biri uzakları işitir, biri uzağı görür, biri de denizlerin suyunu içerek bitirebilir. Er Töştük, yeraltında kaplanın, ayının ve karıncanın da arkadaşı olur. Onlara iyilik eder. Onlar da sıkıştığı anda Er Töştük'e yardım edeceklerini söylerler. Er Töştük, yeraltı dünyasının padişahı olan Kökdöö'nün küçük kızı Külayim'e rastlar. Er Töştük'ü, daha önce rüyasında gören bu kız, ona aşık olmuştur. Kahramanımızı zorlamak ve Kökdöö'nün ülkesine getirmek için cadıyı da zaten o göndermiştir. Külayim, bir plan yaparak Er Töştük'ün çoban kılığında babasının hizmetine girmesini sağlar. **Kökdöö**, (Asıl olumsuz kahraman. Karakter olarak merhametsiz bir padişahdır. Yer altındaki olayların hepsi Kökdööyle bağlıdır ve ona ait tasviri parçalar çok.) üç kızına, artık evlenme yaşına geldiklerini ve beğendikleri gençleri elma atarak seçmelerini söyler. Kökdöö mitolojik unsurları var realist karakter. Çünkü onun karakteri daha çok insanın kötü taraflarını yansıtır ve Külayim adlı kızı, karısı var. Kökdöö savaşa ve sınavlara katılmıyor sadece yürütüyor. Onun gücü kendisiyle değil elindeki Yedi başlı Cadı – Jelmogus, Karadöö ve Tek Gözlü Devlerle belli oluyor.

Кыла турган себеби,

Кыялы бузук, заары күч,
Ал Көкдөөдөн күдөр үз.
Беттеп бенде баралбайт,
Беттешкен жеңип алалбайт.

Külayım, elmayı kel çoban kılığındaki Er Töştük'e atar. Hükümdar memnun olmamasınarağmen, onların evlenmelerine razı olur. Kök Döö'ünün kızların seçtikleri damat adaylarından bir takım istekleri vardır. Bunlar: 1. Doksan adet yaban eşeği sıpası avlamak. 2. Esrarengiz şekilde kaybolan benekli kısrağın olağanüstü taylorını bulmak. Damat adaylarından ilk ikisi başarısız olurlar. Avdan dönerlerken Kel Çoban'a dert yanarlar. Çoban, kızgın demir üzerine oturdukları takdirde, başarının sırrını onlara vereceğini söyler. İkinci olarak, dev bir kartalın yavrularını ejderhadan kurtarır. Bu kartalın kaçırdığı taylorı geri alır ve bunları iki damat adayına verir. Fakat damat adayları, toplanan kalabalığa, taylorı kendilerinin kurtarıp getirdiklerini söylerler. Tam o sırada, Er Töştük gelip arkalarını kalabalığa döndürerek, yanıklarını göstererek yalanlarını ortaya çıkarır. Kök Döö, bu damadın tehlikeli kahraman Er Töştük olduğunu öğrenir ve onu da sınamadan geçirmek için;

- a. Kızgın demirden birbaşlık giymesini ister,
- b. At yarışını kazanmasını ister,
- c. Koşuyu kazanmasını ister,
- d. Saçılmış tanelerin kısa bir sürede toplanmasını ister,
- e. Kaplanla ve ayıyla mücadele etmesini ister,
- f. Dönüşü olmayan ülkeden kırk kulplu kazanı getirmesini ister.

Bu sınavlardan başarılı geçer. Son sınavda Yedi başlı cadı, atın suyun dibinden çıkardığı kırk kulplu kazanla öldürülür. Bu sınav sırasında dört arkadaşını öldüren ve kendisine de sandık getirme denemesini yaptıran **Karadöö'yü**, sonra da Kökdöö'yü öldürür. Karadöö mitolojik güce sahip olan olumsuz kahraman. Onun karakteri akılla değil

sadece gücüyle kahraman olan masallardaki devlerin karakterlerine benzer. Ama devin karakteri evölüsyon bir deęişime uğramıştı. O kahraman gibi savaşırdı ve kuralları ile atı vardı.

Зордугу тоонун тениндей,
Ким көрүнсө жегидей,
Карадөө балбан дечү экен,
Бир жылдык жечүү тамагын
Бир күнү барып жечү экен.

Er Töştük sonra daha bir olumsuz karakterli **Tek Gözli Jelmoguzu** öldürür ve Bıytıkün'ü kurtarır. Bu kahraman da mitolojik güce sahip masallardaki devlerin karakterini tasvir eder.

Адам билбес сөзү бар,
Башында жалгыз көзү бар.
Жети күнү болгончо,
Жердин үстүн чалчу эле,
Жана дагы жети күн
Жердин астын чалчу эле.
Жана он төрт күн өткөнчө
Ушинтип уктап калчу эле.

Er Töştük, iki karısı (Külayım ve Bıytıkün) ile birlikte ülkesine dönmek üzere yola çıkar. Ancak önce yeryüzüne çıkmaları gerekmektedir. Bu görevi dev kartala yüklenir. Çıkış sırasında yiyeceęi tükenen kartala Er Töştük baldırından keserek bir parça et verir. Yeryüzüne çıktıktan sonra da bir çok sınamadan geçen kahramanlarımız, yolda yaralı halde bir çukura atılan Çoyunkulak'a rastlar. Onu yanına alır, fakat kısa sürede

Çoyunkulak'ın hain olduğu anlaşılır. Olumsuz kahramanların biri olan Çoyunkulak, Er Töştük'ü öldürür ve iki karısını alıp kaçır. Bu karakter de mitolojik unsurları taşıyan realist bir karakter. Ancak dev kartal, Er Töştük'ü diriltir. Töştük, Çoyunkulak'ı bulur. Onun yedi canlı olduğunu ve canlarının yedi kuşun vücudunda saklı olduğunu, ikinci karısı olan, Bıytıkün'ün yardımıyla öğrenir. Yedi kuşu da öldürünce Çoyunkulak da ölür. Sonunda Er Töştük ülkesine döner ve sadakatını ispat için hamile olarak, yedi yıl doğurmayı bekleyen Kenceke'ye kavuşur.

Böylece olaylar anlatıldı ve oradaki olumsuz karakterler olarak: Aysalkın, Elaman, Kökdöö, Karadöö, Yedi Başlı Cadı ve onun oğlu Karadöö, Tek Gözlü Dev, Çoyunkulak seçildi. Onların üzerine kısa bir anlatım yapılarak genetik biçiminin çıkışı, edebi olarak karakterlerin oluşması sorunları çözülerek araştırma yapıldı. Bundan sonra olumsuz kahramanların tasnifi yapıldı. Edebi araçlara göre karakterlerin tasnifi şöyledir. 1) Tasfiri ve mitolojik özelliklerine göre realist ve arkaik olarak bölünmektedir. 2) Kahramanın ismi yarattığı karaktere denk gelip gelmediğine göre metafor ve sembol karakter olarak bölünmektedir. Bugüne kadar 'Er Töştük' destanındaki olumsuz karakterler tam olarak tasnif edilmemiştir. Bu yönden olumsuz kahramanlar tasnif edilerek fonksiyonu, rolü ve yarattığı karakterlerin mekanı tespit edildi.

'Er Töştük' destanındaki olumsuz karakterlerin tasnifi

1. Tasviri ve mitolojik özelliklerine göre:

Realist karakterler: Elaman, Kökdöö, Çoyunkulak (mitolojik unsurları var realist karakter)

Arkaik ya da mitolojik karakterler: Aysalkın, Tek Gözlü Jelmoguz, Yedi başlı Cadı-Jelmogus, Karadöö

2. Olumsuz karakterlerin fonksiyonuna göre:

Asli olumsuz karakterler: Kökdöö, Yedi başlı Cadı-Jelmogus, Karadöö

Yardımcı olumsuz karakterler: Aysalkın, Tek Gözlü Jelmoguz, Çoyunkulak

3. **Kahramanın ismi yarattığı karaktere denk gelip gelmediğine göre metafor ve sembol karakter olarak bölünmektedir.** Metafor olan olumsuz karakter Kökdöö sayılmaktadır. Onun ismi dev ismiyle atansa da realist bir karakteri tasvir eder. Sadece onun bedeni durumu deve benzer, ama karakter olarak merhametsiz bir padişahdır.

2. Olumsuz karakterler'in tasviri özellikleri (Edebi söz sanatıyla analiz etmek)

Bu paragrafta 'Olumsuz karakterlerin tasviri özellikleri' adlı başlık altında olumsuz kahramanlar incelendi. Onların tasvir ettiği parçalar metinden ayırt edilerek edebi araçlarla (metafor, mecaz-ı mürsel, litotes, karşılaştırma) analiz edildi. Destanın epik bir şiirsel düzenini genel olarak belirlemek için alıntı parçalar üzerinde aliterasyon, tekrar, kafiye ve redif göz önüne alınarak inceleme yapıldı. Kahramanların karakterlerini açıklarken çok faydalı olan aletler giyim-kuşamlar ve atlar da kısa bir şekilde anlatılarak incelendi. Bundan başka (салттуу поэтикалык формула) olumsuz kahramanların geleneksel şiir formülü (stereotipler) ile inceleme yapıldı. Şiir formülünün olup olmadığı veya S. Karalayev'in kendi eklediği formüllü olduğu kesin değildir, bunun için G. T. Jamgırçiyeva'nın tasnifi analizde kullanılmak üzere seçilmiştir. G.T. Camgırçiyeva 'Manas' destanındaki kahramanlık motiflerini A. Sıdıkov'dan (üç ayırmış) farklı olarak yediye bölmüştür.

1. Anlatım formülleri (Anlatıcının anlatımı)
2. Portre karakteristik anlatım formülleri
3. Simgesel anlatım formülleri (Kuralları, giyim-kuşamları, atları anlatma formülleri)
4. Savaş görüntülerinin tasviri
5. Lirik öğelere başvurma formülü
6. Yardımcı formüller

7. Kahramanların nutukları

Her bir olumsuz kahramanın karakterleri kısaca anlatılarak onların tasvir ettiği parçalar metinden ayırt edilerek edebi araçlarla (metafor, mecaz-ı mürsel, litotes, karşılaştırma) analiz edildi. Mesela:

Aysalkın

Çok güzel, melek kızıdır. Sihir güce sahip olan ve dilinde kargışı var mitolojik olumsuz karakter. Destanda Aysalkın Kenceke'ye Töştük'ü kıskanıp kötü dilekleri diler, bundan dolayı böyle bir kadının karakteri yansıtıldığını görüyoruz.

Sabırlı sıfatı:

Касиети Салкындын

Эң башкача болуптур,

Элемандын Төштүгүн

Сегиз күнү **санат** тозуптур. (met., çok beklemiş)

Sihirliliği ve inatçı sıfatı:

Төштүктүн сырттан экенин

Ал Айсалкын билиптир.

Кыяматтык тийүүгө, (mecaz-ı mürsel, ebedi eşi)

Жети күн доорон сүрүүгө,

Эбедейи эзилип, (Portre karakteristik anlatım formülleri)

Эт тырмагы созулуп,

Эрте сөзү кеч болуп,

Эки көзү төрт болуп,

Ашык болуп абыдан,

Өрттөнгөн жүрөк басылбайт, (Anlatım formülleri)

Умачтай көзү ачылбайт.

Элемандын Төштүгүн

Эптеп жүрүп көрүүгө,

Көрбөс болсо Төштүктү

Каза таап өлүүгө,

Беризаттын өзү экен. (53 s.)

İkinci paragrafta ‘Olumsuz karakterlerin tasviri özellikleri’ adlı başlık altında olumsuz kahramanlar incelendi. Onların tasvir ettiği parçalar metinden ayırt edilerek edebi araçlarla (metafor, mecaz-ı mürsel, litotes, karşılaştırma) analiz edildi. Destanın epik bir şiirsel düzenini genel olarak belirlemek için alıntı parçalar üzerinde aliterasyon, tekrar, kafiye ve redif göz önüne alınarak inceleme yapıldı. Kahramanların karakterlerini açıklarken çok faydalı olan aletler giyim-kuşamlar ve atlar da kısa bir şekilde anlatılarak incelendi. Bundan başka (салттуу поэтикалык формула) olumsuz kahramanların geleneksel şiir formülü (stereotipler) ile inceleme yapıldı. Şiir formülünün olup olmadığı veya S. Karalayev’in kendi eklediği formüll olduğu kesin değildir, bunun için G. T. Jamgırçiyeva’nın tasnifi analizde kullanılmak üzere seçilmiştir.

İkinci Bölüm

- 1. ‘Manas’ ve ‘Er Töştük’ destanındaki olumsuz karakterler (‘Manas’ ve ‘Er Töştük’ destanlarındaki olumsuz karakterler karşılaştırılarak onların tasviri huyunun benzerlikleri ve farklılıklarının belirlenmesi.)**

İkinci Bölümün birinci paragrafında ‘Er Töştük’ destanında incelenen olumsuz kahramanlara benzer kahramanlar ‘Manas’ destanından bulunarak karşılaştırıldı. Onlar: Aysalkın ile Saykal, Elaman ile Cakıp, Kökdöö ile Esenkan, Karadöö ile Coloy, Tek Gözli Dev ile Malgun ve Madı devler, Çoyunkulak ile Gözkaman. Bu kahramanların benzerlikleri ve farklılıkları belirtildi. Bununla birlikte karakterlerin genetik çıkışı ve tipi de incelendi. ‘Manas’ destanındaki olumsuz karakterler de edebi analize alındı. Bundan dolayı iki tarafı birbirinden ayıran özelliklere bakıldı. Karakterlerin ne gibi derecede özellikleri taşıdığı açıklandı. Benzer motiflerin karşılaşması durumunda onlara açıklama yapıldı. Mesela:

Aysalkın ile Saykal

Çok güzel, melek kızıdır. Sihir güce sahip olan ve dilinde kargışı var mitolojik olumsuz karakter. Destanda Aysalkın Kenceke’ye Töştük’ü kıskanıp kötü dilekleri diler, bundan dolayı böyle bir kadının karakteri yansıtıldığını görüyoruz. Saykal ise tamtersine kahraman kız. Kırgız folklorunda hiçbir zaman bahadır kızlar olumsuz karakter gibi bakılmamıştı. Asli kahramanın düşmanı olsa da her zaman kızın güçlü olduğu ve bahadırılık sıfatı anlatılırdı. Bundan dolayı bu karakter olumsuz tarafları var asli karakter diyebiliriz. Saykala ait tasvirler de genelde Aysalkının tasvirine benzer. Biraz farklılıklar var: boyunu horozun boyuna benzediği ve gözü ayna gibi taze olduğu tasvirlerdi.

Акак тиштүү, кыйгач каш,

Жазык маңдай түймө баш,

Ак-кызылы бөлүнгөн,

Айнектей көзү көрүнгөн,

Нурдуу кызыл бети бар,

Уздан аппак эти бар,

Короз моюн, кобул кол,

АТАНЫН СОНУН СУЛУУ БОЛ!

Bunların ortak motifi ikisinin ebedi eş olmalarıdır. Bu motif çok eskiden itibaren devam ediyor. Kırgızlar'ın meleke olan inancı Tenirciliği tuttıkları zamanlarda vardı. Daha sonra efsaneye dönmüştü. Destanlar sözlü anlatım eserler olduğundan böyle bir motifler içeriğine girmişti.

Diğer karakterleri karşılaştırırken çok motifler ortaya çıktı. Mesela, Elaman ile Cakıyı karşılaştırırken 'Çocuksuzluk', 'Rüyada Hızırın gelişi', 'Kendi oğluna düşmanlık etmek' gibi ortak motifleri bulduk. Kökdöö ile Esenkani karşılaştırırken halkına düşman gibi davranan padişah motifini bulduk. Karadöö ile Coloy'u karşılaştırırken amaca akılla değil kara güçle ulaşan karakterlerin motifini bulduk. Tek Gözlü Dev ile Malgun ve Madikan devleri karşılaştırırken devin karakteri evölüsyon bir ilerlemeye uğradığını fark ettik. Tek Gözlü Dev 'Er Töştük' destanında masaldaki devin karakterini (tek gözlü, dil bilmeyen, yabani, dağ tarafta yaşayan) yansıtıyorsa, Malgun ve Madikan devler bahadır gibi eşek, boğa binip kılıçla savaşmışlar. Çoyunkulak ile Gözkaman'ı karşılaştırırken 'iyiliğe kötülük etme' ortak bir motivin var olduğunu tespit ettik.

2. Olumsuz Karakterlerin Destanlardaki Yeri

Önceden araştırıp incelediğimiz olumsuz karakterlerin destanlarda aldığı yer sonuç olarak ikinci paragrafta yazıldı. Yani, 'Er Töştük' destanından 'Manas' destanına olumsuz kahramanların evölüsyon yoluyla geçtiği ve yer aldığı anlatıldı. 'Er Töştük' destanındaki kahramanlar efsanevi ve olağanüstü bir güce sahip olsalar da Manas'ta bu kahramanların tıpkı karakterleri saklanmış ve daha sonra normal bir kahraman - insana ait olumsuz huyu almışlardı. Bunların ortasında genetik bir bağlantının olduğu yazıldı. Olaylar - evölüsyonunda Kırgız milletinin eski inançları yaşam sürdürerek geldiğini bu bağlantılar göstermektedir.

Sonuç

Yüksek Lisans Tezimizin konusunun ne kadar aktüel olduğunu ve ne derece önem taşıdığını sonuç kısmında anlattık. Bundan sonra karşılaştığımız olumsuz karakterleri kısa bir şekilde her bir satır başı alarak sonuçlandırdık. Bu kahramanların karakterleri ilerlemiş olsa da karakterlerle eski bir mitolojik inançlarının ve bakış açısının günümüze kadar devam ettiğini görmekteyiz.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. – Ф.: - 1983.
2. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары, - Ф.: - 1981.
3. Абрамзон С.М. Народные предание как источник для изучения этнической истории киргизов центрального Тянь-Шаня// Этническая история народов Азии, - М.: - 1968.
4. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан боюнча тандалма эмгектер, - Б.: - 1999.
5. Абрамзон С.М. Кыргыз элинин маданиятынын очерки, - Ф.: - 1946.
6. Абрамзон С.М. Вопросы Кыргызской этнографии, - Б.: - 2006.
7. Бернштам А.Н. Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас», - Ф.: - 1968.
8. Валиханов Ч.Ч. Тенкри (Бог) // Собрание сочинений в пяти томах, - Алма-Ата: - 1984 – 1.том.
9. Гусев В. Эстетика фольклора, - Л.: - 1967.
10. Джапанов А. Адабият Энциклопедиясы, 1. 2. Том, - Б.: - 2009.
11. Древнетюркский словарь, - М.: - 1969.

12. Жирмунский В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. – М.: - 1958.
13. Жирмунский В.М. Народный героический эпос, - М.: - 1962.
14. Жирмунский В.М. Введение в изучение «Манаса», - Ф.: - 1948.
15. Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». - Китепте: Энциклопедический феномен эпоса «Манас», - Б.: - 1995.
16. Закиров С. «Эр Төштүк» эпосунун варианттары жана идеялык – көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, - Ф.: - 1960.
17. Закиров С. «Эр Төштүк» эпосунун варианттары жана идеялык тарыхынын очерки, - Ф.: - 1973.
18. К типологии тюркского фольклора (Кыргызско-алтайские фольклорные связи), - Б.: - 1995.
19. Кайыпов С. Проблемы поэтики эпоса «Эр Төштүк», - Ф.: - 1990.
20. Кебекова Б. Кыргыз казак акындарынын чыгармачылык байланышы, - Ф.: - 1985.
21. Кудайбергенов К. Кыргыз эпосунун негизги типтери, - Ф.: - 1970.
22. Кыдырбаева Р.З. Эпос «Манас» Генезис. Поэтика. Сказительство. - Б.: - 1996.
23. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый көркөм өбөлгөлөр, - Б.: - 2009.
24. Кыдырбаева Р.З. Кыргыздардын көркөм сөз мурастарындагы маселелер, - Б.: - 2001.
25. Кыдырбаева Р.З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас», - Ф.: - 1967.
26. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки, - Ф.: - 1974.
27. Кыргыз адабияты, - Б.: - 2004.
28. «Манас» эпосунун сөздүгү, - Б.: - 1995.
29. «Манас» энциклопедиясы, - Б.: - 1995.
30. «Манас» эпосунун комплекстүү изилдөө маселелери, - Б.: - 1994.
31. «Манас» героический эпос. – Ф.: - 1968.
32. «Манас» С. Каралаевдин варианты, - Б.: - 2010.
33. Миф – Фольклор – Литература, - Л.: - 1978.

34. Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа, - Ф.: - 1989.
35. Путилов Б.Н. Методология сравнительно исторического изучения фольклора, - Л.: - 1976.
36. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен.- Китепте: Энциклопедический феномен эпоса «Манас». - Б.:-1995.
37. Рахматуллин К.А. Творчество Манасчи. - Китепте: «Манас» героический эпос. - Ф.:-1968.
38. Селиванов Ф. М. Гипербола в былинах и фольклор как искусство слова, - М.: - 1975.
39. Сыдыков А. «Манас» эпосу жана кыргыз оозеки чыгармачылыгынын маселелери, - Б.: - 2004.
40. Таштемиров Ж. Сөз башы, Эр Төштүк, Айтуучу С. Каралаев, - Ф.: - 1956.
41. Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР, - М.: - 1965.
42. Укубаев Т.У. Кыргызский героический эпос «Манас» в свете историко-сравнительных исследований В.М. Жирмунского, Диссертация на канд.наук.-Б.:-2007.
43. Фольклор: образ и поэтическое слово в контексте, - М.: - 1984.
44. Эр Төштүк.-Китепте: Эл адабияты сериясы. 2 том.-Б.:-Шам басмасы.-1996.
45. Эр Төштүк, - Б.: - 2010.

Газета – журналдар:

1. Абдылда уулу Т. “Манас” эпосундагы мифологиялык көркөм образ//Ала Тоо, - 1995.
2. Ала Тоо.-Б.:-1995.-№2.
3. Бакчиев Т. “Манас” кыргыздын баатыры// Нур эл: Руханий-тарыхый, адабий-маданий гезит, - 2010. – 18-март-№8.
4. Жамгырчиева Г.Т. “Манас” эпосундагы салттуу поэтикалык формуланын орду жөнүндө// К типологии тюркского фольклора, - 1995.

5. Кыдырбаева Р. “Манас” эпосунун архаикалык катмарлары// Ала Тоо, - 1995.
6. Үсөнаалы Н. «Манас» эпосунун жаралган доору жөнүндө//Ала Тоо.-1995.- №2.
7. Türkmen·F. Er Töştük Destanındaki Stereotip Motiflerin Analizi//Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Istanbul, - 2005. – №6.

Диссертация жана авторефераттар:

1. Джоокаева А.Д. Мифологические пласты эпоса “Манас” в свете компоративизма: Диссертация канд. фил. наук, - Б.: - 2004.
2. Жамгырчиева Г.Т. “Манас” эпосундагы салттуу эпикалык формула: Автореферат, - Б.: - 1995.
3. Кайыпов С.Т. Художественно – изобразительные средства эпоса “Эр Төштүк”: Диссертация канд.фил.наук, - М.: - 1984.
4. Кудабаяева Г.Б. Личностные качества героев в эпосе “Манас”: Автореферат дис. кан. фил. наук. - Б.: -2003.
5. Суванбеков Ж. «Эр Төштүк» - героический эпос киргизского народа: Автореферат дис. кан. фил. наук - Ф.: - 1963.
6. Укубаев Т.У. Кыргызский героический эпос “Манас” в свете историко-сравнительных исследований В.М. Жирмунского: Диссертация канд. фил. наук, - Б.: - 2007.
7. Укубаев Т.У. Кыргызский героический эпос «Манас» в свете историко-сравнительных исследований В.М. Жирмунского, Автореферат.-Б.: -2007.

Тиркемелер: (Эр Төштүк, - Б.: - 2010.)

1. Сүрөт

Каргышы ката болбогон
Катылган адам оңбогон.

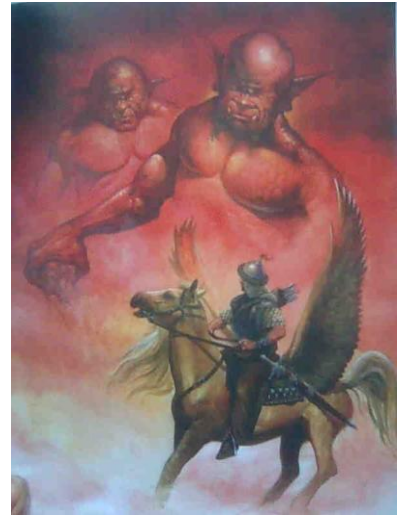
2. Сүрөт

Элеман байыңдын,
Ак төшүнө мингени,
Ныгырып-ныгырып алганы.

3. Сүрөт

Денеде жети башы бар,
Жансыз соку аты бар.

4. Сүрөт

Адамдан башка сөзү бар,
Башында жалгыз көзү бар.